

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

ABBÂSÎ HALİFESİ MÜSTAÎN BİLLÂH ve DÖNEMİ
(m.862-866)

TUNCAY TAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

OCAK – 2025

YOZGAT

T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI BİLİM DALI

ABBÂSÎ HALİFESİ MÜSTAÎN BİLLAH ve DÖNEMİ
(m.862-866)

TUNCAY TAŞ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

OCAK – 2025

YOZGAT

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Enstitümüzün İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı 91122922001 numaralı öğrencisi Tuncay TAŞ'ın hazırladığı “**Abbâsî Halîfesi Müstâîn Billah ve Dönemi (m.862-866)**” başlıklı tezi ile ilgili tez savunma sınavı, Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri gereğince 13/01/2025 günü saat 11:00'de yapılmış, tezin onayına oy birliği ile karar verilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Mustafa Necati BARIŞ

Jüri Üyesi : Prof. Dr. İsmail PIRLANTA

(Danışman)

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Mehmet TÖZLÜYURT

ONAY:

Bu tezin kabulü, Enstitü Yönetim Kurulu'nun/...../..... tarih vesayılı Enstitü Yönetim Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr.

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğini beyan ederim.

TUNCAY TAŞ

09/01/2025

ÖN SÖZ

İslâm tarihinde yaklaşık beş yüz sekiz yıl boyunca halîfelik makamını sürdüren Abbâsî Devleti, İslâm âleminin liderliğini üstlenmiştir. Bu süre zarfında, her halîfe dönemi ayrı bir önem arz etmiş ve halîfelerin selefleriyle haleflerinin çalışmalarının incelenmesi, dönemin doğru anlaşılması için gerekli bir husus olmuştur. Özellikle, İslâm tarihinde önemli bir yeri olan Abbasi tarihinin ikinci asrında iktidarda bulunan halîfe Müstain Billah ve döneminin araştırılması, devletin politik işleyişini ve kurumsal yapılarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. İlk dönem Abbâsî halîfeleri hakkında birçok araştırma yapılmış olsa da, ikinci dönemde bazı halîfelerin dönemleri ihmal edilmiştir. Özellikle Halîfe Müstaîn dönemi, tarih araştırmacıları tarafından çok az incelenmiş olup, ülkemizde bu döneme ilişkin dikkate değer bir çalışma yapılmamıştır.

Müstaîn dönemini incelemenin bazı zorlukları bulunmaktadır. Müstaîn, halîfe olmadan önce veliaht ilan edilmediği için, bu döneme ilişkin detaylı bilgi veren temel İslâm tarihi kaynakları kısıtlıdır. Eserlerde genellikle ya bu döneme kısa bir şekilde değinilmiş ya da tamamen göz ardı edilmiştir. Bu nedenle, konunun aydınlığa kavuşması için daha fazla temel kaynağın incelenmesi gerekmektedir. Özellikle, bu döneme yakın İslâm tarihi kaynaklarındaki bilginin azlığı, tez çalışmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Abbâsî Halîfesi Müstaîn Billâh ve Dönemi adlı tez çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Tez çalışmamın planlanması ve yürütülmesi esnasında desteğini esirgemeyen danışmanım Prof. Dr. İsmail PIRLANTA'ya ayrıca tezi yazarken benimle birlikte çok fazla emek harcayan sayın Dr. Öğretim Üyesi Nilüfer ATEŞ'e değerli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

Tuncay TAŞ

09/01/2025

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABBÂSÎ HALİFESİ MÜSTAÎN BİLLAH VE DÖNEMİ (m.862-866)

TUNCAY TAŞ

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: PROF. DR. İSMAİL PIRLANTA

Abbâsîler, günümüz tarih araştırmalarında büyük bir ilgi odağıdır. 508 yıl boyunca Abbâsî hanedanlığının yönetiminde bulunan birçok halife, araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Abbâsî devletinin derinlemesine anlaşılabilmesi için her halifenin detaylı bir şekilde incelenmesi gereklidir. Özellikle, İslâm tarihinde önemli bir yeri olan Abbâsî tarihinin ikinci asrında iktidarda bulunan halife Müstaîn Billah ve döneminin araştırılması, devletin politik işleyişini ve kurumsal yapılarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

Müstaîn dönemi, literatür taramasında ayrı bir araştırma konusu olarak genellikle ihmal edilmiştir. Bu dönemin detaylı bir şekilde incelenmesi, kuruluş döneminin tam olarak anlaşılabilmesi için önemlidir. Bu tezde, Abbâsî halifesi Müstaîn Billâh ve dönemi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Araştırmada, bu döneme ışık tutan tarihi kaynaklar titizlikle taranmış ve elde edilen veriler kronolojik sırayla sunulmuştur.

Tezin birinci bölümünde Halife Müstaîn Billâh dönemine kadar ki Abbâsî dönemi hakkında bilgiler sunulmuştur. Siyasi, askeri ilmi ve kültürel yönden bilgiler sunulmuş ayrıca Abbâsî devletinin Arap olmayan diğer Müslümanlara yaklaşımı açıklanmıştır. Tezin ikinci bölümünde Müstaîn Billâh'ın hayatı, şahsiyeti ve Hilâfeti, Türklerle münasebetleri, dış politik faaliyetler konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, Halîfelikten azli, halîfelikten azli sürecinde yaşanan olaylar, Halife Müstaîn'in ölümü, ölümü ve sonrası yaşanan gelişmeler değerlendirilmiştir. Sonuç olarak, Abbâsî iktidarında dört yıl gibi kısa süreyle tahtta kalan Müstaîn Billâh döneminde yaşanan olaylar bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

2025, ix + 64 Sayfa

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Müstaîn Billâh, Mu'tezz Billâh, Müntasır Billâh.

ABSTRACT

MASTER THESIS

ABBÂSÎ CALIPH MUSTAIN BILLAH AND HIS PERIOD (m.862-866)

TUNCAY TAŞ

**YOZGAT BOZOK UNIVERSITY
POSTGRADUATE EDUCATION INSTITUTE
ISLAMIC HISTORY AND ARTS OF DEPARTMENT**

SUPERVISOR: PROF. DR. İSMAİL PIRLANTA

The Abbasids are a focus of great interest in current historical research. Many caliphs who ruled the Abbasid dynasty for 508 years were led by researchers. In order to understand the development of Abbasid, it is necessary to examine his caliph in detail. In particular, it will help us better understand the recorded political structures of the caliph Müstain Billah and his period, who were in power in the second known century of the Abbasids, which is an important period in Islamic history.

The Müstaîn period has generally been neglected as a separate research topic in the literature review. A detailed examination of this period is important in order to fully understand the initial period. In this thesis, the Abbasid caliph Müstaîn Billâh and his period are discussed in general terms. In the research, the data of historical sources that shed light on this period were scanned and the obtained data are presented chronologically.

In the first part of the thesis, information about the Abbasid period until Caliph Müstaîn Billâh signed it was presented. Information about political, military, scientific and cultural developments is presented, and the approach of the Abbasid state to other non-Arab Muslims is explained. In the second part of the thesis, Müstaîn Billâh's life, personality and Caliphate, his relations with the Turks, and foreign political activities are discussed. In the third chapter, his removal from the Caliphate, the events that took place during the process of his removal from the Caliphate, the death of the Caliph Müstaîn, the developments after his death and his death were evaluated. As a result, an evaluation was made of the events that took place during the reign of Müstain Billâh, who remained on the throne for a short period of four years during the Abbasid reign.

2025, ix + 64 Pages

Keywords: Abbâsîds, Müstaîn Billâh, Mu'tezz Billâh, Müntasır Billâh.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

LİSANSÜSTÜ TEZ ONAY FORMU	ii
TEZ BEYANI.....	iii
ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ	1
1. 1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
1. 2. Araştırmanın Önemi	2
1. 3. Araştırmanın Yöntemi	2
1. 4. Araştırmanın Kaynakları.....	2
2. MÜSTAİN BİLLÂH DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎLER TARİHİNE GENEL BAKIŞ	5
2. 1. Siyasî ve Askerî Faaliyetler	5
2. 2. İlmi Gelişmeler	10
2. 3. Abbâsîlerin Mevâlîye Yönelik Politikaları	12
3. MÜSTAİN BİLLÂH'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE HİLAFETİ.....	15
3. 1. Hayatı.....	15
3. 2. Fizikî Özellikleri ve Kişiliği.....	15
3. 3. Yetiştigi Ortam	15
3. 4. Hilâfet Dönemi	18
3. 4. 1. Tahta Çıkışı.....	18
3. 4. 2. Tahta Çıkışına Yönelik Muhalafet Haraketleri.....	19

3. 4. 3. İktidarını Güçlendirmeye Yönelik Faaliyetleri.....	19
3. 4. 3. 1. Çeşitli Bürokratik Atamalar	20
3. 4. 4. İsyan Girişimleri ile Mücadeleler.....	21
3. 5. Türklerle Münasebetleri.....	24
3. 5. 1. Halk Kesimiyle Münasebetler.....	24
3. 5. 2. İdarecilerle Münasebetler	26
3. 6. Dış Politik Faaliyetler	28
4. HALİFELİKTEN AZLİ SÜRECİNDE YAŞANAN OLAYLAR.....	30
4. 1. Müstâin'in Bağdat'a Gitmesi	30
4. 2. Mu'tezz Billâh'a Bey'ât Edilmesi	31
4. 3. Mu'tezz Billâh'a Bey'ât Edilmesi Sonrasında Yaşanılan Olaylar	33
4. 3. 1. Müstâin'in Bağdat'ta Kuşatılması.....	33
4. 3. 2. Enbâr'daki Olaylar	40
4. 3. 3. Müstâin'in Görevden Azledilmesi	47
4. 4. Müstâin'in Ölümü.....	48
4. 4. 1. Müstâin'in Ölümüyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi	48
4. 4. 2. Ölümünden Sonra Yaşanılan Olaylar	49
5. SONUÇ	56
6. KAYNAKLAR	58
EKLER.....	65

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
b.	: Bin
Bk.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicri
İsam	: İslâm Araştırma Merkezi
m.	: Milâdî
M.Ö.	: Milâttan Önce
M.S.	: Milâttan Sonra
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
nşr.	: Neşreden
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik eden Muhakkik
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

1. 1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bir devletin tarihini doğru bir şekilde anlayabilmek için, geniş bir perspektif ve bütünsel bir bakış açısıyla konuyu ele almak gereklidir. Abbâsî Devleti'nin sekiz asırlık tarihinde yönetimde birinci yetkili kişi olan halîfeler Abbâsî siyasetini şekillendirmiş ve ekonomik, sosyo-kültürel ve ilmî hayatı doğrudan etkilemişlerdir. Bu bağlamda, halîfelerin hayatları ve dönemleri mikro düzeydeki çalışmalarla aydınlatılmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada Müstaîn Billâh'ın hayatı ve dönemi, Abbâsî iktidarındaki dört yıllık hükümeti incelenmiştir. Böylelikle Abbâsî tarihi özelinde alan literatürüne katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Olayların anlaşılması ve doğru değerlendirilmesi bakımından, süreklilik ve tarihi sürecin izlenmesi son derece önemlidir. Ayrıca, olayların anlaşılması için sebep-sonuç ilişkisinin de büyük önemi vardır. Çünkü tarihte olaylar zincirleme şekilde gelişir. Bir önceki olayın sonucu, bir sonraki olayın sebeplerini oluşturur. Tarihi süreç ve sebep-sonuç ilişkileri göz ardı edilerek anlatılan bir olayın, tarih ilmi açısından herhangi bir değeri veya önemi yoktur.

Abbâsî hanedanlığının, Emevîler'i devirerek iktidara geçtiği süre boyunca gösterdiği siyasi tutum ve izlediği politika, daha sonraki İslâm devletlerinin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu nedenle, Abbâsî devletinin tarihine doğru ve tutarlı bir şekilde bakmak daha da anlam kazanmaktadır. Buradan hareketle çalışmamızda Abbâsî tarihinin ikinci asrında iktidarda bulunan halîfe Müstaîn Billâh ve dönemini İslâm tarihinin temel kaynaklarını araştırıp incelemek suretiyle elde edilen bilgileri bir araya getirip bilimsel bir üslupla ortaya koymak hedeflenmiştir.

Abbâsî Halîfesi Müstaîn Billâh'ın veliaht olmadan iktidara gelmesi, akabinde kısa bir iktidar dönemi sürmesi ve bu süreçte Mu'tezz ile yaşadığı iktidar mücadelesinden başka dikkate değer bir olayın meydana gelmemiş olması onun dönemini muğlak bir hale getirmiştir. Bu durum Müstaîn Billâh ile ilgili ana kaynaklardaki bilgilerin az ve dağınık olmasına söz konusu halifenin çalışma konusu olarak ele alınmasının zorlaşmasına neden olmuştur. Nitekim konu ile ilgili yapılan tezlerin azlığı bu durumun bir göstergesidir. Müstaîn Billâh ile ilgili Ömer Kafadar'ın 2024 yılında yaptığı el-Müntasır-Billâh ve el-Müstaîn-Billâh döneminde Abbâsî hilâfeti isimli bir tezi mevcuttur. İsminden de anlaşıldığı üzere bu çalışmada Müntasır ve Müstaîn dönemleri birlikte incelenmiştir. Halifelerin doğumu, ailesi, fiziki özellikleri, hilafete geçiş şekilleri, Türk komutanlarla münasebetleri, Bizansla

mücadeleleri, hilafette kalma süreleri ve ölümleri ele alınmıştır.¹ Müstakil olarak bizzat Müstaîn Billâh dönemine hasredilmiş bir tez olarak çalışmamızda önceki tezde olmayan Müstaîn'in ölümü sonrası yaşanan olaylar, yetiştiği ortam, Abbâsilerin mevaliye yönelik politikaları, Enbâr şehrinde vuku bulan olaylar hakkında değerlendirmeler bulunmaktadır.

1. 2. Araştırmanın Önemi

Müstaîn'in kısa bir iktidar dönemi yaşamış olması ve veliaht olmadan iktidara gelmesi Taberî, Mes'ûdî, İbnü'l- Esîr, İbn Kesîr gibi klasik İslâm tarihi kaynaklarında Müstaîn hakkında sınırlı ve dağınık bilgilerin yer almasına neden olmuştur. Bu gerçekten yola çıkılarak çalışma kapsamında klasik kaynaklardan elde edilen bilgiler bir araya getirilerek dönem bütünsel bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle ülkemizde tarih araştırmacılarının fazla ilgisini çekmemiş olan Müstaîn Billâh dönemi ile ilgili tafsilatlı bilgiler ortaya konmuştur.

1. 3. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olan kaynak taraması kullanılmıştır. Kaynaklarımız tabiatıyla İslâm tarihi eserleridir. Ana kaynak ve güncel eserlerden, bu dönemle ilgili olgu ve olaylar hakkında elde edilen veriler, fişleme yöntemiyle konu başlıklarına göre tasnif edilmiştir. Ayrıca, yerli ve yabancı ansiklopediler, bilimsel makaleler, bildiri ve tezler de incelenmiştir. Özellikle güncel kaynaklar çalışmanın yönünün belirlenmesinde ve klasik kaynakların tanımlanmasında büyük katkı sağlamıştır.

Araştırmamızda, kaynak tarama sürecinde klasik İslâm tarihi eserlerinin yazarlarının ölüm tarihlerini dikkate alınmıştır. Bu süreçte bu dönemi anlatan en eski eserden başlayarak günümüze kadar olan kaynaklar öncelik sırasına göre incelenmiştir. Özellikle elde edilen verilerin karşılaştırılması konusunda yazarların vefat yıllarını göz önünde bulundurma yönteminden büyük ölçüde faydalanılmıştır. Kaynaklara başvururken, eserlerde bulunan rivayetlerin doğruluğunu anlamak için çapraz inceleme yöntemi kullanılmıştır.

1. 4. Araştırmanın Kaynakları

Halîfe Müstaîn Billâh dönemine (h.3. ve 4 asırda /9-10. asırda) yakın zamanda yaşamış olan müellifler çalışmamızın ana kaynağını teşkil etmiştir. Bunlardan bu bölümde, çalışmamıza ışık tutan ve bizim en fazla faydandığımız Ya'kubî (ö. 292/905), Taberî (ö. 310/923),

¹ Ömer Kafadar, *el-Muntasır-Billâh ve el-Müstaîn-Billâh döneminde Abbâsî hilâfeti* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024).

Mes'ûdî (ö. 345/956), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Zehebî (ö. 748/1348) ve İbn Kesîr (ö. 774/1374) gibi kaynaklara yer verilecektir.

Müstaîn Billâh'ın halîfelik yaptığı yıllara yakın bir zamanda yaşamış olan müelliflerden birisi Ya'kubî'dir. Onun "Târîhu'l-Ya'kûbî" isimli eseri Abbâsî döneminin siyasi ve idari yapısını anlamamıza yardımcı olan bir kaynaktır. Müellif Abbâsî devletinde önemli görevler ifâ etmesi sayesinde dönemin siyasi ve idari yapısını yakından gözlemleme fırsatı bulmuştur. Bu durumda söz konusu eser Müstaîn Billâh özelinde olayların tarihsel ve siyasi bağlamını daha iyi anlamamıza yardımcı olmuştur.²

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî tarafından yazılan "Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk", İslam tarihine ait en kapsamlı eserlerden biridir. Özellikle devletler ve hükümdarlar hakkında geniş bilgiler içermesi eseri tarih araştırmacıları için önemli bir referans kaynağı yapmıştır. Taberî eserinde geniş bir bilgi yelpazesi sunmasına rağmen, kaynakları hakkında belirli bir değerlendirme yapmamaktadır ve okuyucuda bazı bilgilerin doğruluğu konusunda tereddütler hâsıl olabilmektedir. Bu nedenle Taberî'nin verileri genellikle diğer kaynaklarla karşılaştırılarak doğrulanmaktadır.³ Çalışmamız bağlamında Taberî'nin bu eseri özellikle Müstaîn-Mûtez mücadelesi hakkında değerli bilgiler ihtiva etmektedir.

Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan Mes'ûdî'nin "Mürücü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevher" isimli eseri Abbâsî tarihini kapsayan geniş bir bilgi yelpazesine sahiptir. Söz konusu devletin davet yıllarından başlayarak halîfe Mutî-Lillâh dönemine kadar olan olaylar eserin muhtevası içerisinde yer almaktadır. Bağdat'ta doğup büyüyen Mes'ûdî, Abbâsî Halîfeliği'nin zirvesinde yaşamış ve o dönemin entelektüel ve kültürel atmosferinden etkilenmiştir. Abbâsî sarayında eğitim almış ve bu dönemdeki olayları ve figürleri yakından tanımıştır. Bu durum eserin oluşmasında etkili olmuştur. Bu bağlamda Müstaîn Billâh dönemi özelinde de doyurucu bilgiler vermektedir.⁴

Ebû'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. İzzüddîn İbnü'l Esîr "el-Kâmil fi't-Tarih" adlı eseriyle genel tarih alanında önemli bir kaynak oluşturmuş ve dönemin en değerli eserlerinden birini yazmıştır. Müellif özellikle Taberî'nin rivayetlerinden yararlanmasıyla

² Murat Ağarı, Ya'kûbî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/287.

³ Mustafa Fayda, Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314.

⁴ Casim Avcı, Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2004), 29/353-355.

bilinmektedir. Eser Müstaîn'in tahta çıkışı, halîfeliğe gelişi, azli ve ölümü gibi konularda önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

İbn Kesîr'in "el-Bidâye ve'n-Nihâye" adlı kitabı tarihsel olayları kronolojik olarak ele alan ve araştırmacılara geniş perspektif sunan bir eserdir. Bu eser de Müstaîn'in tahta çıkışı, halîfeliğe gelişi, azli ve ölümü gibi konularda önemli bilgiler ihtiva etmektedir.⁵

İsmi Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî olarak kayıtlara geçen Zehebî'nin "Siyeru A'lami'n-Nübelâ" adlı eseri önemli bir biyografi kaynağıdır. İslâm tarihine dair derinlemesine bir anlayış sunmaktadır ve İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren 700/1301 yılına kadar uzanan önemli kişilerin yaşamlarını ve etkilerini anlamak için önemli bir referans kaynağıdır. Müstaîn de dâhil olmak üzere Abbâsî halifeleri eserin muhtevası içerisinde.⁶

Çalışmada faydalanılan diğer kaynaklar ise kaynakça bölümünde belirtilmiştir.

⁵ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. Ahmet Ağırakça (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019), 6/19; Abdülkerim Özaydın, İbnü'l-Esîr, İzzettin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/26.

⁶ Mehmet Efendioğlu, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/326-327.

2. MÜSTAİN BİLLÂH DÖNEMİNE KADAR ABBÂSÎLER TARİHİNE GENEL BAKIŞ

İslâm Tarihi'nde bazı devletler kısa süreli bir ömre sahip olmuş iken bazıları ise uzun yıllar boyunca varlıklarını sürdürmüşlerdir. Abbâsî Devleti'de, (132-656/750-1258) hem uzun ömrü hem de geniş etkileriyle bu süreçte önemli bir yer tutmuştur.⁷ Emevîlerden sonra İslâm dünyasında yönetimi ele geçiren Abbâsîler, adlarını Hz. Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib'den almışlardır.⁸ Abbâsîler, hilâfetin Hâşimîlerin hakkı olduğuna inanan geniş bir toplumsal desteği arkalarına alarak, Emevî yönetimine karşı bir isyan başlatmışlardır. Bu isyan, sadece yönetimi değiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda teoride Müslüman toplumun farklı kesimlerini adalet, eşitlik ve İslâm'ın temel ilkeleri etrafında birleştirmeyi amaçlamıştır. Sonuç olarak, Abbâsîler, Emevî Devleti'nin yerine geçerek, tarihsel sürecin seyrini değiştirmişlerdir.⁹

Bu bölümde, Abbâsî Devleti'nde Müstaîn Billâh dönemine kadar gerçekleştirilen siyasi, askeri faaliyetler ile ilmi gelişmeler hakkında bilgiler verilecektir. Ardından Abbâsîlerin Arap olmayan Müslümanlara yönelik politikaları konusunda değerlendirmeler yapılacak, Emevî ve Abbâsî iktidarlarının mevâlî politikaları karşılaştırılacaktır.

2. 1. Siyasî ve Askerî Faaliyetler

Abbâsî Devleti'nin inşası ve Emevî Devleti'nin çöküşü, 32 yıl süren uzun bir dönemi kapsamış ve bu süreç oldukça karmaşık ve zorlu geçmiştir. Ancak Abbâsî Devleti'nin politik ve sosyal programı, halkın geniş kesimlerinden büyük destek görmüş ve bu destek, Emevîlerin baskıcı yönetimine karşı daha kararlı bir mücadele verilmesine olanak sağlamıştır. Abbâsîler devletin kuruluş aşamasında ve sonrasında seleflerine nazaran Müslümanlığın ana kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'e daha fazla önem verecekleri iddiasıyla yönetime geçmişler ancak bu iddialarını hayata geçirme noktasında seleflerinden pek de başarılı olamamışlardır. Bu değerleri halk kitlesini kendilerine sıkı sıkıya bağlamak hususunda oldukça mahir bir şekilde kullanmışlardır.¹⁰ Böylelikle de halkın büyük teveccühünü elde etmişlerdir. Neticede Abbâsî Devleti, söz konusu temeller üzerine inşa

⁷ Murat Akkuş, Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri, *İSTEM* 21 (Aralık 2013), 195-227.

⁸ Hakkı Dursun Yıldız, Abbâsîler, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/31.

⁹ Abdülazîz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Târîhi*, çev. Hayrettin Yücesoy (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2016), 140-143.

¹⁰ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz: Murat Bıyıklı, *Abbasi İhtilalinin Mimarları* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023).

edilerek İslâm dünyasında güçlü bir hâkimiyet kurmuş ve pek çok alanda önemli yeniliklere öncülük etmeye çalışmışlardır.¹¹ Abbâsî Devleti, siyâsî, askerî, ekonomik ve sosyal alanlarda önemli etkiler yaratmıştır. Siyâsî olarak merkezi yönetimi güçlendirmiş, askerî alanda güçlü bir ordu kurmuş, ekonomik açıdan ticareti ve mali sistemi geliştirmiş, sosyal olarak ise bilim, kültür ve eğitimde büyük ilerlemeler sağlamıştır. Beş yüz yılı aşkın bir ömre sahip olan Abbâsî Devleti, bu süreçte önemli siyâsî olaylara sahne olmuştur. Geniş sınırları ve hükmettiği büyük toprak parçalarıyla Abbâsî Devleti özellikle Bizans Devletiyle sık sık çatışmalar yaşamıştır. Bu dönemde, halîfelerin izlediği politikalar ve tutumlar, olayların seyrini önemli ölçüde etkilemiştir. Bazı halîfeler, güçlü ve otoriter yönetimleriyle devletin ömrünü uzatarak iktidarlarının yaşam sürelerini uzatmışlardır. Bazıları ise yönetimdeki zayıflıklarıyla devletin içinde kopmalara yol açmış, bağımsız küçük devletlerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.¹² Abbâsî Devleti genel olarak üç döneme ayrılarak incelenmektedir. Bizde çalışmamızda bu dönemler hakkında bilgiler sunacağız.

1. Dönem (132-232/749-847): Güçlü Halîfeler Dönemi de denilen bu birinci dönemdeki Abbâsî halîfeleri, kişisel olarak askeri yeteneklere ve liderlik özelliklerine sahiptiler. Savunma ve fetih politikalarında aktif rol oynadılar, ordularıyla birlikte savaflara katıldılar. Abbâsî halîfeleri, Endülüs dışında neredeyse tüm İslâm dünyasında hâkimiyet kurmuş ve bu dönemde imparatorluk en geniş sınırlarına ulaşmıştır.¹³

2. Dönem (232-590/847-1194): Güç kaybının ve parçalanmanın yaşandığı bu dönemde Abbâsî halîfelerinin siyasi güçleri ve askeri kudretleri zayıflamıştır. Özellikle merkezi otoritenin zayıflaması, halîfelerin bölgesel güçler karşısında etkinliklerini kaybetmelerine yol açmıştır. Halîfeler, artık sadece dini liderlik konusunda etkili olabilmişlerdir. Siyasi ve askeri alandaki otoriteleri büyük ölçüde azalmıştır. Otorite, genellikle bölgesel güçler veya hanedanlar tarafından ele geçirilmiştir. Bu dönemde Abbâsî İmparatorluğu, iç karışıklıklar ve dış saldırılarla karşı karşıya kalarak parçalanma sürecine girmiştir.¹⁴

3. Dönem (590-656/1194-1258): Yeniden yükseliş ve son dönem olarak adlandırılan bu dönemde Abbâsî halîfeleri, eski güçlerini kısmen yeniden kazanmışlar ve Bağdat ile çevresinde hâkimiyetlerini tekrar sağlamışlardır. Bu dönemde dış saldırılarla ve iç karışıklıklarla karşı karşıya kalınmıştır. Yaşanan Moğol istilasası da devletin nihai çöküşüne yol açmıştır. Moğol saldırıları, bu dönemin en belirgin olayıdır ve Abbâsî Devleti'ni

¹¹ Dürî, *İlk Dönem İslam Târîhi*, çev. Hayrettin Yücesoy. 140-143.

¹² Akkuş, *Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri*, 195-227.

¹³ Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi* (İstanbul: Çağ Yayınları, 1986), 3/16.

¹⁴ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, 16.

derinden etkilemiştir. Bağdat'ın 656/1258 yılında Moğollarca işgal edilmesi ve halîfe el-Müstasım'ın öldürülmesi, Abbâsî Devleti'nin nihai çöküşünü simgelemektedir.¹⁵

Abbâsî halîfelerinin otoritesinin giderek zayıflaması ve devletin merkeziyetçi yapısının bozulması, çöküşün temel etmenleri arasında yer almaktadır. İç isyanlar, bölgesel ayrılıklar, vezirlerin ve emirlerin güç kazanması ve İslâm dünyasının siyasi ve askeri güç merkezlerinin farklılaşması gibi faktörler de yıkılış sürecini hızlandırmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi Moğol istilas, Abbâsî Devleti'nin yıkılışında son darbe olmuştur.

Aşağıda Müstâîn Billâh dönemine kadar Abbasi halîfeleri ve faaliyetleri hakkında kısa bilgiler sunulacaktır.

1. Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (132-136/749-754), henüz 27 yaşındayken 132/749 yılında, Horasanlı Ebû Müslim'in yardımıyla Kûfe'de hilâfet makamına geçerek Emevî hilâfetine son vermiş ve Abbâsî hanedanının iktidarını başlatmıştır. Onun zamanında devletin merkezi, sırasıyla Hâşimiye, Enbâr, Hâşimiye olmuştur. Ebü'l-Abbâs, vezirlik makamını ihdas eden halifedir. Onun hükümdarlığı döneminde, vezâret görevinin kurumsallaşması ve öneminin artması, Abbâsî yönetiminin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Vefatı sonrasında halifeliğe Ebû Ca'fer el-Mansûr geçmiştir.¹⁶

2. Ebû Ca'fer el-Mansûr (136-158/754-775) Muhammed b. Ali'nin oğludur. Ebû Ca'fer el-Mansûr, 95/712 tarihinde Humeyme'de dünyaya gelmiştir. el-Mansûr Abbâsîlerin gerçek kurucusudur. Onun izlediği siyaset, daha sonraki Abbâsî halîfeleri için bir örnek olmuştur. Halîfe Mansûr, 158/775 yılında vefat edene kadar 22 yıl boyunca halîfelik yapmıştır. 136/754 yılında 41 yaşında halîfe olmuştur. Ebû Mansûr döneminde, önemli bir gelişme Bağdat şehrinin kurulmasıdır. Bağdat, aynı zamanda Medînetüsselâm olarak bilinen, insanlara huzur ve güvenlik sağlayan bir şehirdir.¹⁷

3. Muhammed el-Mehdî (158-169/775-786) 127/744 yılında dünyaya gelmiştir. Babasının halîfeliği döneminde Taberistan'da valilik yapmıştır. 158/775 yılında, 31 yaşında iken hilâfete geçmiş ve bu görevi 10 yıl boyunca sürdürmüştür. Abbâsîler döneminde Bizans İmparatorluğu'na karşı ilk cihad hareketini başlatan kişi el-Mehdi'dir. Mehdi'nin iktidarında İstanbul başarılı bir şekilde kuşatılmış, İslâm ordusu Boğaziçi sahillerinde faaliyet göstermiş

¹⁵ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Târîhi*, trc. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 139; Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/35.

¹⁶ Nahide Bozkurt, *Abbasiler*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2013), 39; Ali Muhammed Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, çev. Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), 92.

¹⁷ Bozkurt, *Abbasiler*, 39.

ve Bizans İmparatorluğu korkarak sulh talep etmiştir. İmparator yıllık 150,000 dinar cizye vermeyi kabul ederek anlaşma imzalamıştır.¹⁸ Halîfe Mehdî, ölümünden önce oğullarından Hâdî ve Harun'u veliaht olarak seçmiştir. Mehdî, Bağdat'ta 169/785 yılında vefat etmiştir. Bu dönem, Abbâsî Devleti'nin iç yapılanmalarının olduğu ve siyasi mücadelelerin yaşandığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır.¹⁹

4. Musa el-Hâdî (169-170/785-786) 146/762 yılında doğmuştur. 169/785 yılı Muharrem ayında, henüz 23 yaşında iken hilâfet makamına geçmiştir.²⁰ el-Hâdî, hilâfet makamına oturduktan bir yıl sonra, 170/786 yılında vefat etmiştir. Hilâfet görevini toplamda 1 yıl 1 ay sürdürmüştür.²¹

5. Hârûnürreşîd (170-193/786-809) Muhammed Mehdî'nin oğludur. 148/764 yılında dünyaya gelmiştir.²² Hârûnürreşîd, Bermekî ailesine mensup Yahyâ b. Hâlid'i, geniş yetkilerle vezir olarak görevlendirmiştir. Yahyâ b. Hâlid, sahip olduğu bu yetkilerle yüksek dereceli memurları atama ve azletme yetkisine haiz olmuştur. Devlet yönetiminde bu kadar etkili olmasını istemediği için Hârûnürreşîd, Bermekî ailesini²³ bir gecede ortadan kaldırmış, Yahyâ'yı hapse atıp oğlu Fazıl'ı ve Ca'fer'i idam ettirmiştir. Hârûnürreşîd, Bermekî ailesini ortadan kaldırarak mu'tezile âlimlerinin saraydaki etkisini azaltmaya çalışmıştır. Ayrıca, ilk defa Kadî'l-kudât ataması yapılmış ve bu göreve İmâm-ı Âzam'ın öğrencilerinden Ebû Yusuf seçilmiştir. Hârûnürreşîd, veliahtlık görevini iki oğlu, Emin ve Me'mûn arasında paylaşmıştır. O, 193/809 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.²⁴

6. Muhammed el-Emin (193-198/809-813) 169/785 yılında doğmuştur. Annesi Zübeyde binti Ca'fer b. Ebi Ca'fer'dir. Henüz 24 yaşında 193/809 yılında iken, hilâfet makamına oturmuştur. Fakat halifeliği boyunca kardeşi Me'mûn ile aralarında süregelen anlaşmazlıklar ve çekişmeler, devletin içinde fitnelerin ve karışıklıkların çıkmasına neden olmuştur. el-Me'mûn, el-Emin'in hilâfetini kabullenmeyerek Horasan'da bir isyan başlatmıştır. Komutanı Tâhir b. Hüseyin ordusuyla Bağdat'ı ele geçirmiş 198/813 yılında, Emîn 29 yaşında iken öldürülme emrini vermiştir. Muhammed el-Emin'in hilâfeti, toplamda 4 yıl 7

¹⁸ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 99.

¹⁹ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 99.

²⁰ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 100.

²¹ Bozkurt, *Abbasiler*, 84.

²² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 7-25/400.

²³ Bermekî Ailesi: Abbâsiler devrinde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda bulunan bir aileye verilen isimdir. Bk.: Hakkı Dursun Yıldız, *Bermekî, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/517-520.

²⁴ Bozkurt, *Abbasiler*, 85-88.

ay sürmüştür. Ancak, bu süre zarfında yaşanan iç çekişmeler ve dış baskılar, hükümetin etkinliğini ve istikrarını ciddi şekilde zayıflatmıştır.²⁵

7. el-Me'mûn (198-218/813-833) Hârûnürreşîd'in oğludur. 170/786 yılında dünyaya gelmiştir. 29 yaşında iken 198/813 yılında, abisini ortadan kaldırarak iktidarı ele geçirip hilâfet tahtına oturmuştur. Me'mûn'un Arap olmayan bir kökene sahip olmasına rağmen hilâfet tahtına oturması, Arap üstünlüğüne karşı bir tepki olduğunun kanıtıdır.²⁶ Me'mûn, halîfe olduktan sonra Horasan'dan Bağdat'a gelmemiş ve devleti uzaktan yönetmeye devam etmiştir. Ancak zamanla Bağdat'ta işlerin karışması üzerine tekrar Bağdat'a gelerek devleti buradan yönetmeye başlamıştır. Bu dönemde devam eden zındıklık hareketleriyle mücadele etmiştir. Özellikle Babek el-Hürremî İsyanı bu dönemin en tehlikeli isyanlarından biri olarak öne çıkmıştır. Bu isyan, Me'mûn'dan sonra halife olan Mu'tasım iktidarında yatıştırılmıştır.²⁷ Me'mûn, 218/833 yılında Bağdat'ta ölmüştür.²⁸

8. el-Mu'tasım Billâh (218-227/833-843) 180/795 yılında doğmuştur. Hârûnürreşîd'in Soğd asıllı bir cariyesinden dünyaya gelmiştir. 218/833 yılında 40 yaşında halîfe olmuş ve 227/843 yılında 48 yaşında iken vefat edene kadar bu görevde kalmıştır. el-Mu'tasım döneminde Bizans üzerine etkili akınlar düzenlenmiş ve İslâm orduları Afyon yöresine kadar sokulmuştur. Ancak Mu'tasım'dan sonra Bizans üzerine hiçbir Abbâsî halifesi ciddi bir akın düzenleyememiştir.²⁹

İslâm tarihinde, Mu'tasım dönemi genellikle Türk dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Türklerden oluşan özel bir hassa ordusu kurulmuştur. Bu ordu, Bağdat halkını huzursuz etmeye başladığı için Mu'tasım, askerler için garnizon bir şehir olan Sâmerîâ'yı kurmuştur.³⁰ Bundan sonra, devletin başkenti Sâmerîâ olarak kabul edilmiştir. Sâmerîâ'da askerlere hem askeri hem de din eğitimi verilmiştir. Türk askerlerinin saf Türk ırkının korunması amacıyla Türk kızlarıyla evlendirilmesi teşvik edilmiştir.³¹

9. el-Vâsık (227-232/842-847) 196/811 yılında doğmuştur. Mu'tasım'dan sonra 227/842 yılında 27 yaşında hilâfet makamına oturmuştur. 232/847 yılında vefat etmiştir. el-Vâsık döneminde devletin iç ve dış sorunları artmış, yönetimdeki zayıflıklar nedeniyle toplumsal

²⁵ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 104.

²⁶ Bozkurt, *Abbasiler*, 86.

²⁷ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 105.

²⁸ Nahide Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 75-79.

²⁹ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 106.

³⁰ Murat Bıyıklı, *Sâmerîâ* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2022), 55.

³¹ Bozkurt, *Abbasiler*, 88.

huzursuzluklar ve isyanlar çoğalmıştır. Bu durum Abbâsilerin güç ve itibarının azalmasına ve devletin genelinde bir gerileme sürecinin başlamasına yol açmıştır.³²

10. Ca'fer el-Mütevekkil Alellâh (232-247/847-861) el-Mu'tasım Billâh'ın oğlu olarak 206/821 yılında dünyaya gelmiştir. Ca'fer el-Mütevekkil Alellâh, 26 yaşında iken 232/847 yılında hilâfet makamına oturmuştur. Hilâfet makamında 14 yıl 9 ay boyunca kalmıştır. 247/861 yılında 41 yaşındayken vefat etmiştir.³³

11. Muhammed el-Müntasır Billâh (247-248/861-862) Mütevekkil'in oğlu olarak 222/833 yılında Sâmerâ'da doğmuştur. Muhammed el- Müntasır Billâh, 247/861 senesinde 25 yaşındayken hilâfet makamına oturmuş, ancak bu görevde sadece altı ay kalabilmiştir. el-Müntasır Billâh 248/862 senesinin 4 Rebûlâhir ayında vefat etmiştir.³⁴

2. 2. İlmî Gelişmeler

İslâm dünyası, Abbâsilerin yönetimi altında büyük bir kültürel, bilimsel ve entelektüel ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Bağdat'ın Abbâsilerin başkenti olmasıyla kent, dünya çapında bir ilim merkezi haline gelmiştir. Bilim, felsefe, tıp, matematik, astronomi, mimari ve edebiyat gibi alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Abbâsîler, özellikle Harran ve Bağdat'ta olmak üzere çeşitli bilim merkezlerini desteklemişler ve bu merkezlerde bilginlerin ve düşünürlerin çalışmalarını teşvik etmişlerdir. Abbâsîler aynı zamanda İslâm dünyasının siyasi ve ekonomik gücünü de genişleterek İran, Orta Asya, Kuzey Afrika gibi geniş bölgelere yaymışlardır. Bu dönemde İslâm dünyası, ticaret, bilgi ve kültürel alışverişin yoğun olduğu bir merkez haline gelmiştir. Abbâsîler dönemi, İslâm medeniyetinin en parlak en etkili dönemlerinden biri olarak kabul edilmiştir.³⁵

Me'mûn, sarayda ve orduda mevâlî asıllı insanlara görevler vermiş ve bu dönem mevâlînin etkili olduğu bir dönem olmuştur. Ayrıca, Me'mûn tercüme faaliyetlerini desteklemek amacıyla Beytül Hikme adında bir kütüphane kurarak Yunan klasikleri olan Aristo ve Platon'un eserlerinin Arapçaya tercüme edilmesini sağlamıştır. Böylelikle felsefe sistemli bir tercüme faaliyetiyle İslâm dünyasına girmiştir.³⁶

Abbâsî Devleti'nde ilim ve kültür hayatında mescitler ve camiler, İslâmî eğitim ve öğretim açısından merkezi bir rol oynamıştır. Camiler sadece ibadethaneler değil, aynı zamanda

³² Bozkurt, *Abbasiler*, 89.

³³ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 100.

³⁴ Sallâbî, *Abbasiler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*, 109.

³⁵ ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Târîhi*, 140-143.

³⁶ Bozkurt, *Mu'tezilenin Altın Çağı*, 75-79.

eğitim ve öğretim kurumları olarak da hizmet vermişlerdir. Camiler, ilk Abbâsî dönemlerinden itibaren zengin kitap koleksiyonlarıyla bu önemli rollerini sürdürmüştür. Camilerden farklı olarak, yükseköğrenimde ilk önemli kurum, halife Me'mûn (813-833) döneminde Bağdat'ta kurulan Beytülhikme, Cündişâpûr Akademisi'nden esinlenerek oluşturulmuştur. Yukarıda da değinildiği gibi bu kurum, yalnızca tercüme faaliyetlerine ev sahipliği yapmakla kalmamış, aynı zamanda akademik çalışmalarla da ilgilenmiş ve halka açık bir kütüphane olarak hizmet vermiştir. Ayrıca, Hizânetü'l-hikme ve Hizânetü'l-kütüb adlı kütüphaneler, eğitim amacıyla kullanılan önemli merkezlerden biri olmuştur. İlim dallarının gelişmesinde Abbâsîler'in erken dönemi önem arz etmektedir. Nitekim bu dönem İslâm kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde büyük bir rol oynamıştır. Yine bu dönemde İslâm dünyasında birçok yeni kurum ve ilim dalı ortaya çıkmış ve zamanla evrilerek modern Avrupa medeniyetinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Filolojik, dini, sosyal ve tabii bilimlerle ilgili ilk çalışmalar, bazı açılardan Emevîler dönemine kadar uzanmakla birlikte, bu alanların sistematik bir şekilde ele alınıp bağımsız disiplinler olarak gelişmesi, ancak Abbâsîler döneminde mümkün olabilmıştır.³⁷

Emevîlerin İslâm dinini ve hukukunu ihmal ettiğini iddia ederek iktidara gelen Abbâsîler, İslâmî hükümleri hayata hâkim kılacaklarını vaat etmişlerdir. Bu amaçla, İslâmî ilimleri ve fıkıhı destekleme zorunluluğunu hissetmişlerdir. Kadılar, idarecilerden daha bağımsız bir konuma yükselmiş ve adâletin sağlanmasında etkili olmuşlardır. Özellikle Hârûnürreşîd'in iktidarında, başkadılık (kadilkudâtılık) kurularak, adâlet işlerinin düzenlenmesinde ve kadı atamalarında belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu gelişmeler, İslâm toplumunda adâletin sağlanması ve hukukun güçlendirilmesi açısından önemli bir adım olmuştur.³⁸

Abbâsîler dönemi, İslâm dünyasında kelam ilminin sistematik hale geldiği ve farklı itikadî mezheplerin ortaya çıkıp geliştiği bir dönemdir. Bu dönemde, İslâm düşüncesinde önemli tartışmalar yaşanmış ve farklı felsefi ve itikadî görüşler ortaya çıkmıştır. Mu'tezile, Emevîler döneminden itibaren ortaya çıkmış, Abbâsîler döneminde etkisini arttırmış ve önemli bir itikadî mezhep haline gelmiştir.³⁹

Abbâsî halîfeleri, İran, Hindistan ve özellikle Helenistik düşünce ile bilimsel birikimlerin Arapçaya aktarılabilmesi için uygun bir ortam oluşturmuş ve bu süreci hem maddi hem de manevi anlamda desteklemişlerdir.⁴⁰ Ayrıca, tıbbın gelişimine büyük önem vermiş ve bu

³⁷ Yıldız, Abbâsîler, 1/31.

³⁸ Yıldız, Abbâsîler, 1/31-48.

³⁹ Yıldız, Abbâsîler, 1/31-48.

⁴⁰ Yıldız, Abbâsîler, 1/31-48.

alandaki önemli katkılarda bulunmuşlardır. Doğuda Bağdat ve batıda Kurtuba gibi şehirler, bu dönemde önemli tıp merkezleri haline gelmiştir. Halîfeler, Süryani doktorlardan da önemli ölçüde faydalanmışlar ve hastahane kurma konusunda onların bilgisinden yararlanmışlardır.⁴¹

Abbâsîler döneminde astronomi ve astroloji gibi bilim dallarına büyük ilgi gösterilmiş ve önemli gelişmeler yaşanmıştır. Halîfe Me'mûn döneminde, Yahyâ b. Mansûr'un yönetiminde Beytülhikme'de bir gözlemevi kurulmuş ve Dımaşk yakınlarındaki Kâsiyûn Dağı'nda da bir astronomi merkezi inşa edilmiştir. Ayrıca, Abbâsîler döneminde ilk usturlap, İbrâhim el-Fezârî tarafından tasarlanmıştır.

Abbâsîler döneminde matematik de gelişme gösteren bilim dalları arasında yer almıştır. Özellikle Hârizmî'nin eserleri, matematik ve cebir alanında önemli bir etki yaratmıştır ve batıda da büyük ilgi görmüştür.⁴²

İslâm tarihçiliği Emevîler döneminde başlamış ve Abbâsîler döneminde daha da şekillenmiştir. Bu tarihçilerin eserleri, Abbâsî halîfelerinin himayesi altında ortaya çıkmıştır. İbn İshak ve Vâkıdî gibi tarihçilerin eserleri, günümüzde sahip olduğumuz sîret (Hz. Peygamber'in biyografisi) ve megâzî (İslâm'ın erken dönemlerindeki savaşlar) bilgilerinin temelini oluşturmuşlardır. İbn İshak'ın kitabını yeniden derleyen İbn Hişâm ve Vâkıdî'nin kâtibi olarak bilinen İbn Sa'd da bu dönemin öne çıkan diğer önemli kişilerindendir.

İslâm dünyasında coğrafya biliminin klasik biçimini alması, VIII. ve IX. yüzyıllarda Abbâsî halîfelerinin desteğiyle, özellikle Halîfe Me'mûn'un iktidarında (198-218/813-833) gerçekleştirilen tercüme faaliyetleriyle başlamıştır. İlk başta yalnızca tercüme çalışmalarına odaklanan İslâm coğrafyacıları, zamanla bu alandaki yöntemleri ve bilgileri önemli ölçüde geliştirmişlerdir.⁴³

2. 3. Abbâsîlerin Mevâlîye Yönelik Politikaları

Abbâsîlerin Arap olmayan Müslümanlara yönelik politikalarına geçmeden önce mevâlî kavramının anlamı üzerinde durmak yerinde olacaktır.

Mevâlî kelimesi, lügatte koruyucu, yardımcı, sahip, efendi, köle, dost, ortak, arkadaş, yakın akraba ve komşu gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlam çerçevesi, mevâlî kelimesinin geniş bir kullanım yelpazesine sahip olduğunu ve çeşitli bağlamlarda değerlendirilebileceğini

⁴¹ Yıldız, Abbâsiler, 1/31-48.

⁴² Yıldız, Abbâsiler, 1/31-48.

⁴³ Yıldız, Abbâsiler, 1/31-48.

göstermektedir. Ayrıca, mevâlî kelimesi, mevlâ kelimesinin çoğulu olarak da kullanılmaktadır, bu da topluluk içindeki ilişkilerin karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtmaktadır. Terim olarak ise, İslâm toplumunda Arap kökenli olmayan tüm Müslümanları kapsayan geniş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁴ Bu bağlamda İslam tarihinde mevali terimi ilk fetihlerin ardından İslâmiyet'i kendi istekleriyle kabul eden, çoğunluğunu İranlılar, Türkler, Berberîler ve Mısırlı Kiptîlerin oluşturduğu gayr-ı Arap Müslümanlar için kullanıla gelmiştir.

İslam toplumunun önemli bir kısmını temsil eden Mevâlîler, cemiyette çeşitli roller üstlenmişlerdir. Bazıları askeri, idari veya entelektüel alanlarda etkin rol oynamış, İslâm'ın yayılmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Ancak, Mevâlîler bazı dönemlerde ayrımcılığa maruz kalmışlar ve ikinci sınıf vatandaşlar olarak görülmüşlerdir.⁴⁵ Özellikle Emevîler döneminde yöneticiler, İslâm'ın öngördüğü devlet yönetiminden ziyade, Arap aristokrasisine dayalı bir hükümdarlık anlayışını benimsemişlerdir. Bu durum, İslâm Devleti'nin zamanla etnik unsurlara dayalı bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır. İslâm'ı kabul eden gayri Arap unsurlar, idari, sosyal ve ekonomik açıdan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir. Mevâlîler de bu durumdan etkilenmişlerdir. Müslüman olmalarına rağmen her türlü seferberlik ve cizye gibi ek vergilerle ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Bu, Emevî döneminin toplumsal ve siyasi yapısının, etnik aidiyete dayalı bir hiyerarşi oluşturduğunu göstermektedir.⁴⁶

Emevî yöneticilerinin sert tutumları nedeniyle, muhalif bir grup haline gelen Mevâlîler devletin iç durumunu bozmaya çalışmışlardır. Bu muhalefet, Mevâlîlerin Emevî yönetiminin adâletsizliklerine ve keyfi uygulamalarına karşı bir baş kaldırı niteliğinde olmuştur. Onlar, devletin içinde daha fazla adâlet ve eşitlik talep ederek, toplumsal dengenin sağlanmasını amaçlamışlardır. Ancak, bu çabalar genellikle Emevî iktidarında güçlü baskıyla karşılanmış ve iktidar ile zorlu bir mücadeleye dönüşmüştür.⁴⁷

Mevâlîlerin desteği Abbâsîlerin yükselişinde önemli bir rol oynamıştır. Zira Abbâsîler, Emevî Devletine karşı bir isyan başlatmışlardır. Tabiatıyla bu isyan, Arap olmayan Müslümanlar arasında da destek bulmuştur. Sonuçta Abbâsîler, Mevâlîlerin desteğiyle

⁴⁴ Cemil Abdullah Muhammed el-Mısri, *el-Mevâlî (Amman: Mevkifu'd Devleti 'l-ümeviyye Mihnum*, 1983), 23.

⁴⁵ İsmail Yiğit, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426.

⁴⁶ Yıldız, Abbasiler, 1/31.

⁴⁷ İsmail Hakkı Atçeken, "Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm B. Abdülmelik Dönemi", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/17, (Haziran 2004), 32.

Emevî güçlerini yenerek iktidarı ele geçirmişlerdir. Onların iktidara gelmesiyle birlikte, Mevâlîler daha eşit ve adil bir statü kazanmışlardır. Abbâsîler, Arap olmayan Müslümanlara daha fazla fırsat tanımışlar ve onların yönetimde daha etkin bir şekilde yer almalarını sağlamışlardır. Bu durum, Mevâlîlerin Abbâsîlerin iktidarında, toplumda daha fazla kabul görmelerini sağlamıştır.⁴⁸

Abbâsî iktidarında mevâlî, kendilerine sunulan özgürlük ve haklar sayesinde siyaset, toplum, bilim ve kültür alanlarında büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Bu gelişmelerde, Ebû'l Abbâs'ın Pers kökenli veziri Ebû Seleme'nin önemli bir rol üstlendiği gözlemlenmektedir. Ebû Seleme, sosyal, kültürel ve ilmi alanlarda yüksek bir statüye sahip olmuş ve Mevâlîler için önemli bir önderlik rolü üstlenmiştir. Mevâlî kökenli olan emirler ve komutanlar da, danışmanlık ve kâtiplik gibi önemli pozisyonlara getirilmişlerdir. Bu, Mevâlîlerin Abbâsîler yönetimindeki etkinliğinin ve öneminin bir göstergesidir. Mevâlî topluluğu, devletin çeşitli alanlarındaki başarıları ve etkinlikleriyle tanınmış ve saygı görmüşlerdir.⁴⁹

Mevâlîler siyasi ve idari alandaki etkinliklerinin yanında ilim sahasında da kendilerini göstermişlerdir. Nitekim Abbâsîler döneminde, İslâm kültür tarihini araştıran ve ilimle meşgul olanların büyük çoğunluğunun mevâlî kökenli olması dikkat çekicidir. Mevâlîler, Abbâsîlerin himayesi altında entelektüel bir canlılık ve kültürel bir zenginlik yaşamışlardır. Abbâsî Devletinde Mevâlî bilginler, filozoflar, şairler ve diğer entelektüel insanlar, İslâm dünyasında önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Abbâsîlerin hoşgörülü ve açık fikirli yönetimi, Mevâlîlerin eğitim ve bilim alanlarındaki yeteneklerini sergilemelerine imkân sağlamıştır. Bu durum, Abbâsîler döneminin İslâm dünyasında bilimsel ve kültürel ilerlemenin merkezi haline gelmesinde de etkili olmuştur.⁵⁰

⁴⁸ Atçeken, *Abbasi Propagandası Sürecinde Hişam b. Abdülmelik Dönemi*, 32; el-Mısırî, el-Mevâlî Mevkıfu'd Devleti'l-ümeviyye Mihnu, 23.

⁴⁹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Târîhi*, 1/337.

⁵⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-dini-sosyal-kültürel İslam Târîhi*, çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985), 3/146.

3. MÜSTAÎN BILLÂH'IN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE HİLAFAETİ

3. 1. Hayatı

Abbâsî Devleti'nin on ikinci halîfesi olan Müstaîn Billâh'ın tam adı Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Mu'tasım-Billâh el-Abbâsî'dir.⁵¹ Künyesi Ebû Abdillâh'tır.⁵² Doğum tarihi hakkında kaynaklarda iki farklı bilgi vardır. Bunlar, 221/836⁵³ ve 217/832⁵⁴ şeklindedir. Sâmerî kentinde doğmuştur.⁵⁵ Müstaîn'in annesi Slav asıllı bir cârîye olan Mehârik⁵⁶, babası, onuncu Abbâsî halîfesi olan Mütevekkil Alellâh'ın kardeşi Muhammed b. Mu'tasım'dır. Dedesi, sekizinci Abbâsî halîfesi Mu'tasım Billâh'tır.⁵⁷ Doğumundan halîfeliğe gelişine kadarki süreyle ilgili bilgiler çok azdır.

3. 2. Fizikî Özellikleri ve Kişiliği

Ahmed b. Muhammed'in fiziki görünümü ve kişiliği ile ilgili olarak kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. Mes'ûdî, onu, iri yapılı, yakışıklı, siyah sakallı, kırmızı yüzlü, kısa ya da ortaya yakın bir boya sahip, başının ön kısmı uzun ve konuşması peltek biri olarak tasvir etmiştir.⁵⁸ Dış görünüşü hakkında ayrıca beyaz tenli olduğu ve geçirdiği çiçek hastalığı sebebiyle yüzünde çukurlukların bulunduğu, konuşmasında tutukluk olduğu da belirtilmektedir.⁵⁹ Müstaîn Billâh'ın kişiliği hakkında ise, kaynaklarda hem olumlu hem de olumsuz anlatıların olduğu görülmektedir. Mes'ûdî, halîfenin nazik ve çevresiyle uyumlu bir karaktere sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca onun ihmalkârlığına değinerek tehlikelerden korktuğunu, hatta bu yüzden Sâmerî'dan kaçarak Bağdat'a gittiğini belirtmektedir.⁶⁰ İbn Tıktaka, Müstaîn Billâh'ı görünüş, düşünce ve eylem bakımından zayıf, cömertliği dışında övülmeye değer özelliği bulunmayan bir kişi olarak anlatmaktadır.⁶¹

3. 3. Yetiştigi Ortam

Ebü'l-Abbâs Ahmed, doğduğu zaman Abbâsî Devleti'nin başında yedinci halîfe olan Abdullah el-Me'mûn (ö. 218/833) bulunmaktaydı. Onun iktidarı sırasında Anadolu'da

⁵¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nübelâ*, 12/46.

⁵² Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, 31.

⁵³ İbn Abdirrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, 5/123.

⁵⁴ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 12/47.

⁵⁵ Hasan Yılmaz, *Abbasiler ve Abbasi Halifeleri* (Ankara: Elips Kitap, 2017), 106.

⁵⁶ İbn Hibbân, *es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, 577.

⁵⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-Zeheb*, 4/144; Süyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 413.

⁵⁸ Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İsrâf*, 255; Mes'ûdî, *Mürücü'z Zeheb*, 12/47.

⁵⁹ Süyutî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 370.

⁶⁰ Mes'ûdî, *Kitabü't-Tenbih ve'l-İsrâf*, 255.

⁶¹ İbn Tıktakâ, *el-Fahri*, 45; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih, el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi, Ahmet Ağırakça* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019), 5/222.

Bizans'a karşı düzenlenen seferler sonucunda Niğde-Aksaray arasındaki otuz kale fethedilmiştir. Halîfe Me'mûn'un vefat etmesi üzerine yerine Mu'tasım geçmiştir. Mu'tasım zamanında da bir önceki dönemde olduğu gibi Türk komutanların etkisi devam etmiştir. Mu'tasım zamanındaki isyanların bastırılmaları hususunda Türk komutanlardan olan Afşin ve Boğa el-Kebîr, Abbâsî ordusundaki ilk başarılarını kazanmışlar; bu başarılar onların orduda en önemli komutanlar haline gelmelerini sağlamıştır. Türk komutanların gücü o kadar artmıştır ki seçilen halîfeyi değiştirmeye muktedir oldukları bile görülmektedir.⁶²

Mu'tasım Billâh zamanında sık sık isyanlar yaşanmıştır. İsyanların bir kısmı ülkenin batısında yer alan Hemedan, İsfahan ve civarındaki aşiret unsurları tarafından çıkarılmıştır. Devleti en çok meşgul eden isyan ise Babek isyanı olup Afşin'in komutasındaki Abbâsî ordusunca bastırılmıştır. Diğer isyanların ise Mazyar ve Mengücer isyanları olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.⁶³ Mu'tezile mezhebi, Mu'tasım döneminde de devletin resmî ideolojisi olmaya devam etmiştir. Bazı kaynaklarda bu dönemde Mu'tezile dışındaki mezhep âlimlerinin takibata uğradıkları, onlara fizikî işkenceye varan kötülükler yaşatıldığı anlatılmaktadır.⁶⁴

Mu'tasım'ın halîfeliği döneminde Abbâsî ordusundaki Türk askerlerinin sayısı hakkında kaynaklarda çeşitli rakamlar yer almaktadır. Bu farklılıklar, döneme ve bölgeye bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Örneğin, rivayete göre sekiz bin, on sekiz bin⁶⁵ diğer bir kaynağa göre ise yetmiş bin⁶⁶ sayıları verilmektedir. Bu sayılar arasındaki büyük fark, belki de ordunun farklı zamanlardaki güçlenmesi veya zayıflamasıyla ilgilidir. Bu tür durumlarda, tarihçiler genellikle farklı kaynaklardan gelen bilgileri karşılaştırmakta ve farklı görüşleri değerlendirerek bir tahminde bulunmaya çalışmaktadırlar. Ancak, kesin bir sayıya ulaşmak her zaman mümkün olmamakta ve bu tür tahminler genel bir yaklaşım veya aralık sunmaktadır. Mu'tasım döneminde Türk askerlerinin artışı ordu içinde ve yönetim merkezinde bazı olumsuzlukların yaşanmasına neden olmuştur. Bu nedenle halîfe Mu'tasım, Türk askerlerini merkezden uzaklaştırmak için 221/836 yılında Sâmerâ şehrinin inşâ ederek

⁶² Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Târîhi Abbâsîler Dönemi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2022), 4/145-146.

⁶³ Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemindeki Babek İsyanı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004), 103.

⁶⁴ İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam* 11/43-44; İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Ahmet Ağırakça, 10/332.

⁶⁵ İbn Tagrıberdî, *en-Nücûmü'z-Zâhire*, 2/285.

⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Büldân*, 3/196.

Türk komutanları buraya nakletmiştir.⁶⁷ Bizans ile mücadeleler bu dönemde de devam etmiştir.⁶⁸

Mu'tasım'ın vefatından sonra oğlu Harun b. Mu'tasım Vâsık unvanıyla 227/842 yılında tahta geçmiş ve o, dokuzuncu Abbâsî halîfesi ilan edilmiştir.⁶⁹ Vâsık dönemindeki iç karışıklıklar, özellikle Hicaz ve Yemen bölgelerinde yoğunlaşmıştır. Genellikle yerel kabilelerin, farklı mezheplerin veya siyasi grupların çatışmalarından kaynaklanan bu isyanların bastırılmasında Boğa el-Kebir gibi Türk komutanlar ve diğer ücretli askerlerin profesyonel birlikler olarak görevlendirildiği söylenebilir.⁷⁰ Bu tür askeri güçler, iç karışıklıkları kontrol altına almada ve halîfeliğin otoritesini sağlamlaştırmada önemli rol oynamışlardır. Vâsık döneminde Bizans'la mücadele devam etmiş, 231/846 yılında yapılan antlaşmayla savaş hali sona ermiştir.⁷¹ Abbâsîlerin yükseliş devrinin son halîfesi kabul edilen Vâsık'ın 232/847 tarihinde ölümü ile bu devir sona ermiştir.⁷²

232/847 yılında Abbâsî saray erkânı ve Türk komutanların oluşturduğu meclis tarafından halîfeliğe getirilen Mütevekkil'in ilk işi Mu'tezile mezhebini devlet politikası olmaktan çıkarmak olmuştur. Halife Mütevekkil'in bu mezhebin izlerini silmek için vezirleri ve baş kadıları görevden aldığı, takibata uğrayan ve hapse atılan âlimleri serbest bıraktığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁷³ O, ayrıca 233/848 yılında Türk komutanlarının nüfuzunu engellemek için divan toplantılarını başkent Sâmerîrâ'dan alıp Şam'ın merkezi Dımaşk'a taşımış ve buraya resmi binalar inşa ettirmiştir. Halife Mütevekkil daha sonra Sâmerîrâ'daki Türk komutanların baskı ve ısrarları üzerine Sâmerîrâ kentine tekrar dönmüştür.⁷⁴ Onun Sâmerîrâ'ya dönmesi neticesinde karışıklıklar daha da artmış, veliahtlık sıralaması sebebiyle oğlu Müntasır, onun aleyhine Türk komutanlarla iş birliği içerisinde girmiştir.⁷⁵

Halife Mütevekkil, oğlu Müntasır ve destekçileri olan Türk komutanlarından kurtulmak için toplantılar yapmaya başlayınca bu durumdan haberdar olan Müntasır, Türk komutanlar ve Boğa es-Sağır ile siyasi rakiplerine karşı ihtilal yapmaya karar vermiştir. 247/861 yılında sarayın etrafı Türk komutanlar ve askerlerince kuşatılmış ve saraya girilmiştir. Önce Halife

⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Abbâsî Devrinde Türk Komutanları II İnâk et-Türkî, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Târîh Enstitüsü Dergisi* 2, (Ekim 1971), 51-58.

⁶⁸ Ya'kûbî, *Kitab'ul-Büldân*, 256.

⁶⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/123; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 4/65.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/131.

⁷¹ İbnü'l Cezvî, *el-Muntazam*, 11/164.

⁷² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 4/84.

⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/156.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh, el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Ahmet Ağırakça, 5/298.

⁷⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/222.

Mütevekkil'in danışmanı ve veziri ardından da kendisi öldürülmüş ve saray içine defnedilmiştir. Aynı gün Müntasır halîfe ilan edilmiştir.⁷⁶

Halîfe Müntasır'ın Türk komutanlar tarafından iktidara getirildiği, fakat Müntasır'ın onlara güven duymadığı, onları etrafından uzaklaştırmak istediği ve bu iş için ilk olarak komutan Vasîf'ı Bizans'a karşı sefere gönderdiği, dört yıl sınır boylarında kalmasını sağladığı belirtilmektedir.⁷⁷ Halîfe Müntasır bu dönemde diğer halîfe adayları olan Mu'tezz ve Müeyyed'in taht varisliğinden uzaklaştırılmalarını sağlamıştır.⁷⁸ Onun döneminde Yemen ve Musul'da çıkan isyanlar, Sima et-Türkî komutasındaki Abbâsî orduları tarafından bastırılmıştır.⁷⁹ Müntasır'ın ölümüyle ilgili iki ihtimal kaynaklarda yer almaktadır. Birincisi, verem veya nefes darlığı gibi doğal sebeplerden dolayı ölmüş olabileceği⁸⁰ ikincisi ise ateşini düşürmek için kan aldırıldığı sırada doktoru İbn Tayfur'un zehirli bir neşterle kan alması sonucu ölmüş olabileceği⁸¹ şeklindedir. Bizans'la fazla mücadelenin görülmediği 233-247/848-861 arası yıllar halîfe ve oğulları arasındaki taht mücadelelerine sahne olmuştur.⁸²

3. 4. Hilâfet Dönemi

3. 4. 1. Tahta Çıkışı

Müstâîn Billâh, 27 yaşında⁸³ veya 28 yaşında⁸⁴ iken on ikinci Abbâsî halîfesi olarak tahta çıkmıştır. 3 sene 9 ay hilâfet makamında kalmış ve 252/866 yılı Muharrem ayında 31 yaşında öldürülmüştür. Müstâîn Billâh'a yani Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'a hilâfet bey'atının yapılması, 248/862 yılında ve on birinci Abbâsî halîfesi el-Müntasır'ın vefatından bir gün sonra gerçekleşmiştir. Harûniye'de Boğa el-Kebir, Boğa es-Sağır, Otamış ile kentin ileri gelenleri, birlikte yemin ederek herkesin kabul edebileceği birisini hilâfet makamına getireceklerine dair karar almışlardır. Bu karara varılmasında vezir Ahmed b. el-Hasib'in önemli etkisi vardır. Müstâîn'in halîfe seçilmesinin nedenlerinden biri, onun el-Mütevekkil'in evladı olmaması ve dolayısıyla kendilerine zarar verme ihtimalinin düşük olmasıdır. 6 Rebûlâhir / 9 Haziran Pazartesi gecesi yapılan bey'atte yeni halîfeye "Ebû'l-

⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/228-234; Mes'udi, *Mürücü'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 4/118-122.

⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/244.; İbnü'l Cezvi, *el Muntazam*, 13/3.; İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Târîh*, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, Ahmet Ağırakça, 5/307.

⁷⁸ İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam*, 12/3.

⁷⁹ Yılmaz, *Abbasiler ve Abbasi Halifeleri*, 108.

⁸⁰ Tabiri, *Târîhu't-Taberî*, 9/251.

⁸¹ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 4/133-134.

⁸² Ya'kûbî, *Târîh'ül-Yakub'i*, 2/493.; Taberî *Târîhu't-Taberî*, 9/245.

⁸³ Ali Muhammed Sallâbî, *Abbasiler Dönemi Murâbitlar Devleti*, çev. Mustafa Kasadar (İstanbul: Ravza Yayınları, 2006), 109.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. 6/19.

Abbâs” künyesi verilmiştir.⁸⁵ Başka bir kaynakta ise Ahmed’e “Müstâîn”⁸⁶ unvanı verildiği söylenmektedir.

3. 4. 2. Tahta Çıkışına Yönelik Muhalafet Haraketleri

Müstâîn’in tahta çıkışı çok kolay olmamıştır. O, tahta çıktığı günün sabahı (Pazartesi), hilâfet giysilerini giyerek Dâru’l-âmmeye gitmiştir. Sâmerî kentinin kıraat imamlarından İbrahim b. İshak, halîfenin önünde mızrak taşıyarak Ona biat etmiştir. Uşrûseniyye’nin kumandanı Vâcîn, askerlerini düzenli bir şekilde sıralayarak, kentin diğer ileri gelenleriyle birlikte en önde yer almış ve halîfeyi karşılamıştır.

Başkent Sâmerî’da onuncu halîfe Mütevekkil’in çocuklarından Mu’tezz taraftarları, Müstâîn’i halîfe olarak kabul etmeyeceklerini duyurmuşlardır. Ona muhalefet eden amcasının oğlu Mu’tezz, etrafına topladığı askeri birlikler ile Müstâîn’in tahta çıkışının ikinci gününde isyan hareketine kalkışmıştır. Öncelikle askerler arasında başlayan olaylar, kısa sürede halkın da katılmasıyla yayılmıştır.⁸⁷ Mu’tezz taraftarları ve isyancılar, cephaneliği yağmalayarak silahları çalmışlar; bu da isyanlarını daha dirençli ve etkili bir hale getirmiştir. Ancak bu olaylar, hükümet güçlerinin ciddi bir tepkisine yol açmış ve çatışmaları tırmandırmıştır. Komutan Büyük Boğa’nın isyancılara karşı düzenlediği saldırıyla birçok isyancı öldürülmüş ve olaylar bastırılabilmiştir.⁸⁸

Sâmerî halkının Müstâîn’e yönelik yapılan isyana katılmalarının sebeplerinden biri, Türklerin halîfeler üzerindeki etkisidir. Türk komutanların kendilerine yaptıkları muamelelerden hoşnutsuz olan halk, bu hâdîsede ilk defa onlara fiili olarak tepkilerini göstermişlerdir. Türklerin halifelik makamına karşı uyguladıkları baskılar ve zaman zaman halifeleri öldürtme girişimleri, halkı isyan etmeye ve fiili mücadeleye sürüklemiştir.⁸⁹

3. 4. 3. İktidarını Güçlendirmeye Yönelik Faaliyetleri

Müstâîn Billah, hilâfeti elde ettikten sonra iktidarını güçlendirmek amacıyla bazı siyasi, idari ve askerî hamlelerde bulunmuştur. Bu sayede konumunu emniyete almak ve sükûneti sağlamak istemiştir. Müstâîn Billah’ın bu doğrultudaki faaliyetleri aşağıda çeşitli bürokratik atamalar ve isyan girişimleri ile mücadeleler başlıkları altında açıklanacaktır.

⁸⁵ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*. 6/19.

⁸⁶ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*. 6/19.

⁸⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Târîhi Abbâsiler Dönemi*, 4/237-238.

⁸⁸ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi*. 6/19-20.

⁸⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 162.

3. 4. 3. 1. Çeşitli Bürokratik Atamalar

Müstâîn Billâh, öncelikle kendisine muhalif bürokratları etrafından uzaklaştırarak onların yerlerine güvendiği kimseleri atamıştır. Bu kapsamda o, hilâfet makamına oturunca Otamış'ı Mısır ve Mağrib'e; Muhammed b. Tâhir'i Horasan'a⁹⁰; Muhammed b. Abdullah b. Tâhir'i Irak-Fars Valiliği'ne tayin etmiştir. 248/862 yılının bitimine yakın komutanlar ve vezir Ahmed b. Hâsib'in arasında anlaşmazlık çıkmış ve neticede Türk askerlerinin baskısıyla Ahmed'in vezirlikteki görevine son verilip yerine Türk bürokrat Otamış atanmıştır. Türk komutanlarla anlaşamayan Ahmed b. Hasib'in mallarına el konularak önce Girit adasına gönderilmiş, sonrasında ise Kayrevan'a sürgün edilmiştir. Bu gelişmeyle birlikte Türk komutan ve idarecilerin halife üzerindeki hâkimiyetleri daha da perçinleşmiştir.⁹¹ Müstâîn, Tâhir b. Abdullah b. Tâhir Horasan bölgesinde iken vefat edince onun yerine Tâhir'in oğlu Muhammed'i tayin etmiştir. Daha sonra, Muhammed'in oğlu Muhammed b. Abdullah'ı Irak'a vali olarak atamış ve Mekke ile Medine'yi de onun yönetimine bırakmıştır. Ayrıca, ona emniyet hizmetlerini üstlenmesi ve Sevâd bölgesini koruması görevini vermiştir. Komutan Boğa el-Kebîr'in 248/862'de vefatının ardından, onun görevlerini oğlu Mûsa b. Boğa el-Kebîr devralmıştır. Bununla birlikte posta işlerini de ona vermiştir.⁹²

Müstâîn, Mu'tezz ve Müeyyed'in mallarını satın almış ve hapsedilmeleri esnasında onları korumuştur. Hilâfet iddacısı olan bu iki kardeşe yıllık bir miktar gelir bırakılması, onların mali durumlarının ve refahlarının önemsendiğini; buna mukabil sarayda hapsedilmeleri, askerlerin yanlarında nöbet tutmaları ise onların özgürlüklerinin kısıtlandığını ve gözetim altında tutulduklarını göstermektedir. Mu'tezz ve Müeyyed, Müstâîn'in hilâfet beyanı esnasında yaptıkları isyan girişimi sebebiyle öldürülmek istenmiş, ancak Ahmed b. Hasib'in müdahalesiyle bu plan engellenmiştir. Zira vezir Ahmed b. Hasib, onların suçsuz olduğunu ve sadece hapsedilmeleri gerektiğini ifade ederek hayatlarının korunmasını sağlamıştır.⁹³

Müstâîn'in hilâfete geçişinden kısa bir süre sonra Ali b. Yahya el-Ermenî'yi Şam bölgesine yollayıp, Ermenia ve Azerbaycan bölgesine tayin etmesi, bölgedeki idari düzenlemelerde yapılan bir değişikliği ifade etmektedir. Aynı şekilde, Otamış'ın Mısır ve Mağrib'e vezir olarak atanması, bu bölgelerdeki yönetim değişikliklerini işaret etmektedir. Boğa eş-

⁹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/258.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. 6/21.

⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. 6/21.

⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*. 6/21.

Şarabi'ye Hulvân, Mâsebezân ve Mihricânkazak gibi yerler ikta⁹⁴ olarak verilmiş ve böylece bölgedeki idari ve mali sorumlulukları artırılmıştır. Şâhek el-Hâdim, halîfenin özel işleri ve güvenliğinin sağlanması için görevlendirilmiştir. Bu durum, onun güvenlik ve idari yapıda önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Dönemin önemli idari görevlerinden biri olan hac emirliğine Muhammed b. Süleyman ez-Zeyneb getirilmiştir.⁹⁵ Yapılan tüm bu görevlendirmeler, dönemin siyasi ve idari yapısının karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtmaktadır.

Yaşamı boyunca pek çok yararlı faaliyette bulunan Büyük Boğa (el-Kebîr)'nın ölümü sonrasında geride bıraktığı miras oldukça etkileyicidir. Değeri on bin dinarı bulan eşyaları ve altın gümüş mirası, onun zenginliğini ve güçlü ekonomik durumunu yansıtmaktadır. Ayrıca, 3.000 dinarı bulan on adet mücevher ve üç cübbesi⁹⁶, kişisel zenginliğini ve lüks yaşam tarzını da gösterir. Hem doğuda hem de batıda yaptığı savaşlarda başarılar elde eden güçlü lider Büyük Boğa'nın ölümü, dönemin siyasi ve askeri yapıları üzerinde de etkiye sebep olmuştur. Onun yokluğu, yönetimde ve askeri operasyonlarda boşluklar yaratmış, güç dengelerini etkilemiştir.

Otamiş, halîfe Müstaîn'in kararlarını değiştirecek kadar onun nezdinde siyasi nüfuz kazanmış, halîfe tarafından hediyelerle ödüllendirilerek iltifatlara mazhar olmuştur. Bu durum, Otamiş'in Müstaîn'in güvenini ve desteğini kazandığını göstermektedir. Ayrıca, halîfenin Otamiş'ı Necla adlı sesi güzel bir kadınla evlendirmesi,⁹⁷ onun sosyal ve ailevi statüsünü artırmıştır. Halîfenin aracılık yaptığı evlilik, Otamiş'in toplumsal prestijini sağlamlaştırmıştır. Otamiş'in hayat hikâyesi, halîfe ile olan ilişkileri dönemin güç dinamiklerini anlamak için önemli ipuçları sunmaktadır.

3. 4. 4. İsyân Girişimleri ile Mücadeleler

Müstaîn, hilâfet dönemi boyunca gerek başkentte gerek taşrada çeşitli isyan girişimleri ile karşı karşıya kalmıştır. Başkent Bağdat'ta 249/863 yılında bir isyan yaşanmıştır. Müstaîn'in hilâfetinin ikinci yılında meydana gelen bu hâdîsenin sebebi, Abbâsî ordusunun Bizans ile yaptığı savaşı kaybetmesi ve önemli iki komutanı (Ömer b. Ubeydullah, Ali b. Yahyâ) başta olmak üzere pek çok kayıp yaşamasıdır. Bağdat halkını derinden üzen bu yenilgi sonrasında

⁹⁴ İкта: Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesidir. Bk.: Mustafa Demirci, "İкта". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/43-47.

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/21-22.

⁹⁶ İbn'ül Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye Tercümesi*, 11/25-26.

⁹⁷ Mehmet Emin Şen, *Abbasilerin ikinci döneminde siyasi ve kültürel alanda Türkler* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 233-260.

başkentte ordu ve eş-Şâkiriyye askerî birlikleri⁹⁸ isyana yönelmişlerdir. Türklerin Halîfe el-Mütevekkil'i öldürme ve ülke yönetimini ele geçirip halîfeye baskıda bulunma, kendilerini halîfelik makamının üstüne çıkarma, tek karar verici olarak davranma ve daha önceden yaptıkları uygulamalar halkı olumsuz etkilemiştir. Onların da dâhil olduğu isyan ve karışıklıklar etkisini daha da artmıştır.

Müstaîn döneminde başkentin dışında kalan ülke topraklarında da yönetim karşıtı hareketler ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, 248/862 yılında Ebü'l-Amut es-Salebî'nin Kefurtûsa'da⁹⁹ çıkardığı isyandır. Halîfe Müstaîn, bu olay üzerine Anacûr et-Türkî komutasında bir ordu hazırlatarak bölgeye sevk etmiştir. 24 Rebûlâhir 248/27 Haziran 862 tarihinde yapılan savaşın sonucunda isyancıların komutanı Ebü'l-Amut öldürülünce isyan sona ermiştir.¹⁰⁰

Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin başlattığı isyanlar, Müstaîn'i zor durumda bırakan en önemli olaylar arasında yer almaktadır. Halîfe Müstaîn'in göreve geldiği 248/862 yılında Ebü'l-Hasen Yahya b. Ömer Şiîliği kullanarak Kûfe merkezli bir ayaklanma çıkarmıştır. Kısa zamanda şehir halkı da Ebû'l-Hasen'i destekleyince isyancılar hazineyi ele geçirip paraları halka dağıtmışlar, hapishaneleri basıp mahkûmları serbest bırakmışlardır. Halîfenin Bağdat emîri Muhammed b. Abdullah, yaşanan olaylar üzerine Yahya b. Ömer'e karşı askeri birlikler sevk etmiştir. Kûfe'nin yakınında Şâhî adı verilen mevkide isyancılarla karşılaşmıştır. Şiddetli çarpışmalar neticesinde emirin askerleri başarı sağlamış, isyan bastırılmıştır. Yahya b. Ömer de savaş sırasında öldürülmüştür.¹⁰¹

Bu hâdîseden yaklaşık iki yıl sonra (250/864) Hıms'da bir karışıklık meydana gelmiştir. Şehir halkı Utayf b. Nime el-Kelbî önderliğinde isyan ederek Hıms yöneticisi Fazl b. Karîn'i öldürmüşlerdir. Bu olayın ardından Müstaîn, ordu komutanı Musa b. Boğa el-Kebir (Küçük Boğa)'i Hıms'a göndermiştir. Sâmer râ'dan yola çıkan halîfe ordusu, Hıms'a varınca isyancı Utayf'ın kuvvetleriyle savaşarak şehre girmiştir. Şehir, yakılıp yıkılmış, ileri gelenlerin bir kısmı da öldürülmüştür. Ayrıca isyancılardan yüz kişi, Sâmer râ'ya sürgün edilmiştir.¹⁰²

⁹⁸ eş-Şâkiriyye: Abbâsîler'de muhafız alayını oluşturan askerî birliklerden birisidir. Bk.: Mustafa Demirci, "Şâkiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/308-309.

⁹⁹ Kefurtûsa: Dara'dan yaklaşık 30 kilometre mesafede, Re'sü'l-'Ayn ile Dara arasındaki bir yerleşim yeridir. Bk.: Hâmevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4/468.

¹⁰⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9 /258; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/27.

¹⁰¹ Ya'kûbî, *Târîh 'ül-Ya'kûbî*, 2/497; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, 4/147; İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam*, 12/33-34; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 6/27; İbnü'l Kesir, *el-Bidaye Ve'n-Nihaye Tercümesi*, 11/3.

¹⁰² Ya'kûbî, *Târîh 'ül-Ya'kûbî*, 2/496.; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/277; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-Târîh Tercümesi*, 6/27; İbn'ül Kesir, *el-Bidaye Ve'n-Nihaye Tercümesi*, 11/ 2.

251/865 yılında Taberistan'da¹⁰³ Hasan b. Zeyd el-Alevî'nin¹⁰⁴ liderliğinde Şîlik odaklı bir isyan çıkmıştır. Bu süreçte Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, kendisine verilen iktâ arazisine ek olarak Deylem¹⁰⁵ sınırındaki Kelâr ve Şâlûs bölgelerini ele geçirmek istemiştir. Ancak bu girişim, yerel halkın ve Deylemî liderlerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Bölge halkı, Muhammed ve Ca'fer adlı kardeşlerin liderliğinde direnişe geçmiş, ardından Ebû Talib soyundan Muhammed b. İbrahim'e biat talep etmiştir. Muhammed b. İbrahim bu teklifi reddederek el-Hasan b. Zeyd'i önermiş, bunun üzerine elçiler Hasan b. Zeyd'i Taberistan'a davet etmiş ve halk ona biat etmiştir.

Hasan b. Zeyd'in liderliğindeki güçler, Taberistan'da hızla yayılıp Âmül¹⁰⁶ ve Sâriye¹⁰⁷ gibi stratejik bölgeleri ele geçirmiştir. Süleyman b. Abdullah'ın orduları Hasan b. Zeyd'e karşı direnememiş ve yenilgiye uğramıştır. Süleyman'ın Sâriye'deki mal ve mülkleri yağmalanmış, ancak ailesine zarar verilmemiştir. Hasan b. Zeyd, akrabalarını Rey şehrine yönlendirmiş ve Tâhirîlerin¹⁰⁸ kontrolündeki bu şehri ele geçirmiştir. Halife Müstaîn Billâh, Hasan b. Zeyd'in ilerlemesini durdurmak için ordu göndermiştir. Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah'ın desteklediği kuvvetler Rey'de Hasan b. Zeyd'in komutanlarını mağlup etmiş, ancak Zeyd'in gönderdiği ikinci ordu Rey'i yeniden ele geçirmiş ve şehre tamamen hâkim olmuştur. Bu süreçte halk, Hasan b. Zeyd'in yönetimine boyun eğmiştir.¹⁰⁹

Müstaîn döneminde yaşanan son Şîi kaynaklı isyan ise Rebiü'l-evvel 251/Nisan 865 tarihinde Hz. Hüseyin neslinden gelen Hasan b. Ahmed el Kevkebî'nin Kazvin¹¹⁰ ve

¹⁰³ Taberistan: İran'ın kuzey bölgesinde yer alan ve günümüzde Mâzenderan adıyla bilinen bir bölgedir. Bu bölgenin yönetim merkezi Sâri şehridir. Taberistan eyaleti, Deylem, Kelâr, Şâlûs ve Rûyân gibi önemli yerleşim yerlerinden oluşmaktadır. Bk.: Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/322-323.

¹⁰⁴ Tam adı, el-Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Zeyd b. el-Hasan b. el-Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. Bk.: Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*, 362-365.

¹⁰⁵ Deylem: İran'ın kuzeyinde yer alan Gilân eyaletine bağlı dağlık bir bölgeyi ifade eder. Bu bölge, Hazar Denizi ile Kazvin arasında konumlanır ve aynı adı taşıyan halkın da yaşadığı yerdir. Bk.: Tahsin Yazıcı, "Deylem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/263-265.

¹⁰⁶ Âmül: İran'ın kuzey bölgesinde yer alan Mâzenderan ovasının güneybatı yönünde konumlanmış bir şehirdir. Bk.: Mustafa L. Bilge, "Âmül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/99.

¹⁰⁷ Sâriye (Sâri): İran'ın kuzeyinde yer alan Mâzenderan eyaletinin yönetim merkezi olarak bilinir. Bk.: Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 322-323.

¹⁰⁸ Tâhirîler: Tâhirîler, kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in adını taşıyan ve Horasan ile Maverâünnehir bölgelerinde egemenlik kurmuş bir sülaledir. (821-873). Bk.: Hasan Kurt, "Tâhirîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/403-404.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/27-31.

¹¹⁰ Kazvin: İran'da bulunan bir şehir olup, adını taşıyan yönetim bölgesinin merkezidir. Bk.: Marcel Bazın, "Kazvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/154-155.

Zencan'da¹¹¹ çıkarttığı isyanlardır.¹¹² 252/866 yılı sonlarına doğru, Deylem Reisi Agâr b. Custân ve onun ailesinden Ahmed b. Îsâ el-Alevî birleşerek kısa süre içinde Rey'i ele geçirmiştir. İsyanın giderek büyümesi üzerine halife Müstaîn, Cibâl valisi Mûsâ b. Boğa'ya isyanı bastırma talimatı vermiştir. Bu sırada Hemedan'da bulunan Mûsâ, harekete geçerek 30 Zilkade 253/1 Aralık 867 tarihinde Kazvin yakınlarında el-Kevkebî ile karşılaşmıştır. Burada Mûsâ'nın gerçekleştirdiği savaş taktiği sonucunda isyancıların büyük bir kısmı yanarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Mûsâ daha savaş başlamadan kendi ordusunun bulunduğu alanı neftleyerek ağır ağır geriye çekilmiştir. Kevkebî'nin askerleri neftli alana girince de çalılıklar ateşe verilerek Kevkebî'nin askerlerinin çoğunun yanmasına neden olunmuştur. Bu sırada karışıklıklardan yararlanan el-Kevkebî canını kurtararak Deylem'e sığınmıştır. Bunun ardından, Mûsâ b. Boğa, savunmasız duruma düşen Kazvin'e girip şehri ele geçirmiştir.¹¹³

3. 5. Türklerle Münasebetleri

Arapların Türklerle ilk önemli karşılaşmaları Hz. Osman'ın halîfeliği zamanında (23-35/644-656) Horasan fetihleri esnasında gerçekleşmiştir. Emevîler döneminde gerçekleştirilen fetihlerle birlikte Türkler İslâmiyet'i kabul etmeye başlamışlardır. Türk-Arap ilişkileri Abbâsîler döneminde de gelişme göstermiştir. Özellikle Talas Savaşı (133/751) ve sonrasında ilişkiler daha da artmıştır.¹¹⁴ Bu bölümde Abbâsîlerin Türk halkıyla olan ilişkileri ve Türk komutanlarla münasebetleri açıklanacaktır.

3. 5. 1. Halk Kesimiyle Münasebetler

Abbâsîlerin Türk halkıyla ilişkilerine geçmeden önce Emevîlerin Türk halkıyla olan ilişkilerine değinilecektir. Emevîler döneminde, İslâm ordularının ele geçirdiği Horasandaki topraklar, Türklerin sürekli akınları nedeniyle ve uzaklık sebebiyle yeni takviye kuvvetleri gönderilememesi sonucu terk edilmek zorunda kalmıştır. Durumu fark eden Ziyâd b. Ebîh (52/673), Halife Muaviye'nin (40-59/661-680) onayıyla Merv şehrini askeri bir üs haline getirmiştir. Bu önlem, Horasan ve Toharistan'ın büyük bir kısmının Müslümanlar tarafından ele geçirilmesine olanak sağlamış ve İslâm ordularının Mâverâünnehir'e daha kolay ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Ayrıca Ziyâd, Basra ve Kûfe'deki çeşitli kabilelerden

¹¹¹ Zencan: İran'da tarihi bir şehir olup, aynı adı taşıyan bir yönetim bölgesinin merkezidir. Bk.: Abdülkerim Özeydinli, "Zencan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/251-253.

¹¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/330.

¹¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/378.; İbnü'l Kesir, *el-Bidaye Ve'n-Nihaye Tercümesi*, 11/12.

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fit-Târîh Tercümesi*, 5/214

yaklaşık elli bin Arap muhâcirini Horasan'a yerleştirerek bölgenin İslâmlaşmasına katkıda bulunmuştur.¹¹⁵

Emevî halîfeleri ve yöneticileri, Türk topraklarına huzur, güvenlik ve adalet getirme konusunda oldukça geç kalmışlardır. Öte yandan, Abbâsîlerin gizli örgütlerinin ilk temellerini atan “duatlar” (gizli propagandacılar), halkı ve Türkleri devletin aleyhine kışkırtmaya çoktan başlamışlardır. Bu faaliyetler, memnuniyetsiz halk arasında büyük bir etki yaratmış ve toplumu ayaklanmaya yönlendirmiştir. Horasan valisi ve tecrübeli devlet adamı Nasr b. Seyyar, durumu fark ederek, devletin çöküşünün yaklaşmakta olduğunu anlamış ve sorumluları uyararak, büyüyen olayları önlemek için tedbirler almaya çalışmıştır.¹¹⁶

Türkler, başlıca rol oynadıkları Ebû Müslim isyanında başarı sağladıktan sonra, bu hareketin sonucunda kurulan Abbâsî Devleti'ni benimsemişlerdir. Hem yeni kurulan Abbâsî Devleti'nde önemli görevler üstlenmeye başlamışlar, hem de Ebû Müslim'in desteğiyle yurtlarına göz diken Çinlilere karşı önlemler almak için harekete geçmişlerdir.¹¹⁷

İlk Abbâsî halîfesi Ebü'l-Abbâs (ö. 136/754), çıkardığı bir fermanla Müslümanlardan asla cizye alınmamasını isteyerek, adaletsizliği engellemeyi amaçlamıştır. Ayrıca, devletin yönetiminde ehliyetin ön planda tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu adımlar, bir asır boyunca karşılıklı mücadeleler şeklinde süregelen Türk-Arap ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmiştir. Bu yeni dönemin şekillenmesinde Talas Savaşı'nın da büyük bir rolü olmuştur.¹¹⁸ 133/751 yılındaki Talas Savaşı'nda Türklerin, Çin'e karşı Müslümanlarla birlikte hareket etmeleri, Türklerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerde önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Bu savaş, iki taraf arasındaki uzun süredir devam eden karşılıklı mücadeleleri sona erdirerek, yerini barışçıl ve dostane ilişkilere bırakmıştır.¹¹⁹ Bunun neticesinde, Türklerin giderek İslâm Devleti hizmetine girmeleri, İslâmiyet'in Türkler arasında hızla yayılmasına yol açmıştır. Türkler arasında İslâmiyet'in kabulü, sadece Türk ve İslâm tarihleri açısından değil, aynı zamanda dünya tarihi bakımından da önemli bir gelişme teşkil etmiştir.¹²⁰ Talas zaferinin ardından, Abbâsîlerin mevâlîye yönelik

¹¹⁵ Pamukçu, *Bağdat'ta İlk Türkler*, 9.

¹¹⁶ Kitapçı, *Arapların Türkistan'a Girişi*, 339.

¹¹⁷ Mehmet Şemsettin Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü, Belleten* (Ankara: TTK Basımevi, 1942), 6/177-205.

¹¹⁸ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Târîhi*, 35.

¹¹⁹ Mahmut Kırkpınar, “*Abbasiler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri*”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/352-363.

¹²⁰ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Târîhi*, 37-38.

benimsediği yeni politikaların etkisiyle, Türkistan'da, geniş halk kitlelerinin İslâmiyet'i kabul ettiği gözlemlenmiştir. Yeni Müslüman olan Türk toplulukları, kısa bir süre içinde hilâfet merkezine doğru göç etmeye başlamışlardır.¹²¹

3. 5. 2. İdarecilerle Münasebetler

Abbâsî iktidarında, İslâm Devleti'ne katılan Türkler, tarım işleriyle ilgilenmemiş; çobanlık yaptıklarıyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamıştır. Türkler, karşılıklı antlaşmalar ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda, kendi arzularına göre Abbâsîlerin hizmetine girmişlerdir. İlk başta esir ya da köle konumunda bulunan Türkler, zamanla Mürtezika¹²² statüsüne yükselmişlerdir.¹²³

Mütevekkil'in halîfe seçilmesinde etkili olan Türk komutanlar, ilerleyen yıllarda siyasi alanda önemli bir rol üstlenmişlerdir.¹²⁴ Örneğin, Halîfe Mütevekkil'in öldürülmesi hâdîsesine karışanlar arasında Türk komutanlar bulunmaktadır. Ayrıca, Türk komutanlar, halîfe Müntasır'dan sonra yeni halîfe olarak Müstaîn'in seçilmesi ve halîfe Müstaîn'in azledilerek Mu'tezz'e bey'at edilmesi gibi olaylarda da ön planda olmuşlardır. Bu durum, Türk komutanların Abbâsî halîfeleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduklarını, siyasi kararlarda belirleyici bir rol oynadıklarını göstermektedir.

Halîfe Müntasır, baş veziri olan Ahmed b. Hasib'in ısrarıyla Türklere karşı cephe almış, komutan Vasîf et-Türkî'yi Sâmerâ'dan uzaklaştırarak Bizans sınırlarını korumak için göndermiştir.¹²⁵ Müntasır'ın ölümü üzerine Türk komutanların desteğiyle halîfe seçilen Müstaîn Türk komutanlardan kurtulmak için planlar yapmış, ancak bu planları uygulayamadan Türkler onu da azlederek yerine Mu'tezz'i halîfe seçmişlerdir. Hatta Mu'tezz, Mısır ve Filistin gibi yerlerden bey'at almak için Türk komutanlarını yanına alarak gitmiş ve bu bölgelerin bey'atını almıştır.¹²⁶

Türklerin Abbâsî ordusunda hâkim olmalarına rağmen Otamış'a kadar vezirlik unvanı almamış olmaları dikkat çekicidir. Otamış'ın vezâreti ile ilk defa bir Türk komutan vezir olmuş bu durum, Türk bürokratlar arasında ciddi bir rekabetin ortaya çıkmasına neden

¹²¹ Hüseyin Algül, *İslam Târîhi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987), 3/28-29.

¹²² Mürtezika: Abbâsî Devleti'nde, ücretli ve sürekli hizmette bulunan askerlerden oluşan ve ordunun temelini oluşturan bir askeri birimin adıdır. Bk.: Hakkı Dursun Yıldız, "Mürtezika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

¹²³ Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Târîhi*, 37-38.

¹²⁴ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, 76.

¹²⁵ Kırkpınar, *İslâm Medeniyeti ve Tarihi (Abbâsîler I)*, 5/298.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî Târîh Tercümesi*, 6/35; İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam*, 12/21; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/263.

olmuştur. Başlangıçta Türk komutanlar ve bürokratlar arasında bir dayanışma mevcuttur. Ancak zamanla iktidar rekabeti ile bu birlik bozulmuştur. Türkler, ortak bir düşmana karşı birlikte hareket ediyor gibi görünürlerken, tehdidin ortadan kalkmasının akabinde birbirleriyle tekrar rekabet etmeye başlamışlardır. Halîfe bu tür durumlarda müdahil olamamakta, genellikle galip gelenin yanında yer almaktadır. Halife Müstaîn'in iktidarı döneminde, Türk komutanlar arasında ilk anlaşmazlık 249/863 yılında yaşanmıştır.¹²⁷ Abbâsî ordusunun komutanlarından Türk asıllı Otamış et-Türkî, Boğa el-Kebîr'in yeğeni ve halife Mütevekkil'in kuzenidir. O, Halife Mütevekkil'i öldüren ve Müntasır'ı halife yapan Türk komutanlar arasında yer almıştır. Ayrıca, Halife Müntasır'ın eğitmeni olduğu da belirtilmektedir.¹²⁸ Müstaîn halife seçildikten sonra annesine, Otamış'a ve Şahenk el-Hâdîm'e devlet hazinesinden sınırsız bir şekilde faydalanma imkânı tanımış, bu da onların mal varlıklarının artmasına yol açmıştır. Mevâlilerin, bu kişiler aleyhine Vasîf ve Boğa es-Sağîr'i kışkırtmaları sonucunda, Türkler ve Ferâğine¹²⁹ birleşerek sarayda Otamış ve kâtibi Şücâ'yı 249/863 yılında öldürmüşlerdir.¹³⁰ Bu olaylar sırasında baş veziri ve yardımcısını kaybeden Müstaîn, olaylara karşı müdahalede bulunamayıp diğer komutanların sözleriyle hareket etmiştir. Olayların ardından, Halife Müstaîn, Otamış'ın yerine Ahmed b. Salih b. Şirzad'ı baş vezir olarak atamıştır.¹³¹

Türk idareciler ve komutanlar arasında iktidar çekişmesine bağlı olarak meydana gelen ikinci hâdîse 251/865 yılında yaşanmıştır. Onuncu Abbâsî halîfesi Mütevekkil'in öldürülmesinde başrol oynayan Bâğır et-Türkî orduda yükselmeyi başarmış, bu sebeple Halife Müstaîn'de Bâğır et-Türkî'yi ordu başkomutanlığına getirmek durumunda kalmıştır. Bâğır et-Türkî'nin ordudaki yüksek konumunu çekemeyen diğer Türk komutanları Vasîf ve Boğa es-Sağîr, Müstaîn'in bu kararı sonrasında endişeye kapılmışlardır. Bâğır et-Türkî de elde ettiği prestijli pozisyonunu hazmedemeyen diğer komutanların kendisine karşı bir şeyler yapabileceklerini düşünmüştür. O, rakiplerinin, halîfeyi kendi aleyhine etkileyebileceklerini anladığı için Vasîf, Boğa es-Sağîr ve halîfeyi öldürme planları yapmıştır. Onun planlarını öğrenen Müstaîn, bu sefer saf değiştirip Vasîf ve Boğa es-Sağîr ile anlaştıktan sonra Bâğır et-Türkî'yi saraya davet edip onu hapsedirmiştir. Bu olaylar

¹²⁷ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Târîhi*, 293.

¹²⁸ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 156.

¹²⁹ Ferâğine: Mâverâü'n-nehir bölgesinden gelen ve "Ferâğine" veya "Ebnâ" olarak bilinen topluluklardan oluşan askeri birimlerin ismidir. Bk.: Faruk Sümer. "Abbasiler Târîhinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin". *Belleten* 51/200 (Ağustos 1987). 651-666.

¹³⁰ Şen, *Abbasi Döneminde İdari ve Mali Alanda Türkler*, 233-260.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî Târîh Tercümesi*, 6/35; İbnü'l-Cezvi, *el-Muntazam*, 12/21; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/263.

duyulunca, önceden hazır halde bekleyen Bâğır et-Türkî'ye bağlı askerler hemen harekete geçip halîfenin sarayını kuşatmışlardır. Bunun üzerine Vasîf ve Boğa es-Sağîr, tutuklu bulunan Bâğır et-Türkî'yi öldürmüşlerdir.¹³²

3. 6. Dış Politik Faaliyetler

Müstaîn'in iktidar yıllarında (248-252/862-866) Bizans ile ciddi savaşlar yapılmıştır. Halîfe Mütevekkil'in öldürülmesinden sonra halîfe olan Müntasır kısa süren iktidarının son zamanında komutan Vasîf et-Türkî'ye Bizans üzerine seferler düzenlemesini emretmiştir. 248/862 yılında Sâmerrâ'dan yola çıkan Vasîf et-Türkî temmuz ayında Bizans sınırlarına girmiştir. Bu sırada Müntasır, eyalet valilerine mektuplar göndererek komutana yardımcı kuvvetleriyle destek vermelerini istemiştir. Komutan Vasîf et-Türkî'ye yazdığı mektupta ise Bizans'a seferler yapmasını ve seferlerinin bitiminde merkeze dönmemesini, sınırları dört yıl boyunca korumasını emretmiştir. Ayrıca bulunduğu Sugûr'da¹³³ kalmasını da istemiştir. Halîfe Müntasır'ın ölümü üzerine komutan Vasîf et-Türkî başkente dönmeyip Bizans'a seferler yapmaya devam etmiştir.¹³⁴ Bağdat'ta, bir yanda Müstaîn ile Mu'tezz arasındaki iktidar mücadeleleri devam ederken diğer yanda sınırlarda Bizans'a karşı seferler devam etmekteydi. Bu seferlerden biri, 248/862 yılında Ali b. Yahyâ'nın Ermenistan üzerine gerçekleştirdiği akındır. Özellikle Azerbaycan'a yapılan akınlar önemli olanlar arasındadır.¹³⁵ Ca'fer b. Dinâr ile Ömer b. Ubeydullah 249/863 yılında Bizans üzerine akınlar düzenlemişlerdir. Ömer b. Ubeydullah başarılı akınlarla Anadolu içlerine kadar ilerlemeyi başarmıştır.¹³⁶ 249/863 yılının Recep ayının ortalarında, cuma günü, Müslümanlar ile Rumlar Malatya yakınlarında karşı karşıya gelmişlerdir. Son derece şiddetli geçen bu çatışmada, her iki ordudan da çok sayıda asker hayatını kaybetmiştir. Abbasî ordusundan Müslümanların komutanı Ömer b. Abdullah b. Akta ve Ali b. Yahya el-Ermenî dâhil olmak üzere yaklaşık bin asker şehid olmuştur.¹³⁷ Bu olaylar, Bizans ve Müslümanlar arasında sınır boylarında sıkı sık yaşanan çatışmalardan sadece birkaçıdır. 250/864 yılında Bizans üzerine sefer düzenleyen Türk komutanlardan biri de Bilgeçûr'dur. Komutan Bilgeçûr sonraki yılın ilkbaharında daha büyük bir ordu hazırlayarak Anadolu'ya sefere

¹³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/278; İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam*, 12/42; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/35; İbnü'l Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Tercümesi*, 11/7.

¹³³ Sugûr: Askeri amaçlarla özel olarak güçlendirilmiş sınır bölgelerine verilen isimdir; bu terimin tekil hali "sagr" olup "yarık" veya "sınır" anlamlarına gelir. Bk.: Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/111-112.

¹³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/240; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/55.

¹³⁵ İbnü'l-Cezvi, *el Muntazam*, 12/7-8.

¹³⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/496; İbnü'l Cezvi, *el-Muntazam*, 12/23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fit-Târîh Tercümesi*, 6/56.

¹³⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Tercümesi*, 11/25-26.

çıkmiştir. Sefer sırasında Aksaray ile Niğde arasındaki Matmûre bölgesi ele geçirilmiştir. Ganimetlerin yanı sıra çok sayıda düşman askeri de esir alınarak geri dönülmüştür. Fetih haberi 27 Rebiü'l-Âhir 249/19 Haziran 863 tarihinde Müstaîn'e ulaşmıştır.¹³⁸

¹³⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/277.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, 6/57.

4. HALİFELİKTE AZLİ SÜRECİNDE YAŞANAN OLAYLAR

Bu bölümde el-Müstâîn'in halifelikten azl süreci ve bu süreçte yaşanan hâdiseler ele alınacaktır. Müstâîn'in Sâmerrâ'dan Bağdat'a gitmek zorunda kalması ve buna bağlı olarak Bağdat'ta meydana gelen kargaşalar, akabinde Sâmerrâ'da Türk komutanlar tarafından Mu'tezz Billâh'ın hilafet makamına getirilmesi, Bağdat'ın kuşatılması, iki halife askerî güçlerinin savaşları neticesinde Mu'tezz'in galip gelmesi ve Müstâîn'in halifelikten tasfiye edilerek yerine Mu'tezz'in geçmesi detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Son olarak Müstâîn'in ölümü ve bu konudaki rivayetler değerlendirilerek Müstâîn sonrası gelişen olaylar hakkında bilgi verilecektir.

4. 1. Müstâîn'in Bağdat'a Gitmesi

Sâmerrâ halkı, komutan Bağır et-Türkî'nin öldürülmesi haberini duyanca hemen halife sarayını kuşatmışlardır. Ancak Müstâîn ve Boğa es-Sâğîr, Vasîf et-Türkî önderliğinde bir grup Türk komutan Bağdat'a gitmek üzere bir gemiye binmişlerdir. Bu sırada Türk komutanlardan bazıları, Bağır et-Türkî'nin adamlarına sarayın etrafından uzaklaşmaları talimatını vermiş olsalar da bu grup yerinden ayrılmamıştır. Sâmerrâ halkı, halife Müstâîn ve adamlarının saraydan çıktıklarını öğrenince kuşatmayı kaldırmışlardır.

Sâmerrâ halkı, Bağdat'a giden Türk komutanlardan olan Delil'in akraba ve komşularının evlerine gidip oraları yağmalamışlar, koyunlarının yemlerine kadar her şeylerini alıp götürmüşlerdir. Sâmerrâ'daki isyancı Türkler, Müstâîn'i destekleyenlerin oradan ayrılmasına mâni olmuşlar, hatta gemilerini halka kiralayan kişileri de dövüp geminin direğine asmışlardır. Bu olayı duyan diğer gemiciler de halkı Sâmerrâ'dan Bağdat'a taşımaktan vazgeçmişlerdir. Ancak bazı gemiciler taşıma işini gizlice yapmaya başlamışlardır. Halife Müstâîn 5 Muharrem 251/6 Şubat 865 tarihinde Bağdat'a ulaşmış ve vali Muhammed b. Abdullah b. Tâhîr'in konakladığı eve gitmiştir. Bu esnada, Ca'fer el-Hayyât ve Süleyman b. Yahya b. Muâz dışında, diğer hükümet yetkilileri, bazı görevli kişiler, Hâşimoğulları, Boğa ve Vasîf'in adamları da Sâmerrâ'dan Bağdat'a doğru gelmişlerdir. Böylece Abbasîlerin yeni merkezi, eski başkent Bağdat olmuştur.¹³⁹

¹³⁹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Târîhi Abbâsîler Dönemi*, 4/141; Bağdat'a gelenler, destekçileri olan İbn Mârimme'nin hastalandığını öğrenmişlerdir. İbn Mârimme, yaşadığı bölgede sevilen bir şahsiyetti. Bağdat'a gelenlerden biri olan Delil, onu ziyaret edip, "Hastalığın nedir?" diye sormuştur. İbn Mârimme, "Hapiste tutulduğum yerler iltihaplanmış," yanıtını vermiştir. Delil ise, "Hapishaneye düşmenin nedeni fitneye sebep olman ve halifeye karşı gelmendir," demiştir. Birkaç gün sonra, İbn Mârimme hayatını kaybetmiştir. Daha sonraki günlerde İbn Mârimme vefat etmiştir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 6/37.

4. 2. Mu'tezz Billâh'a Bey'ât Edilmesi

Sâmerrâ'da kalan bazı Türk komutanlar, halîfeyi tekrar geri döndürmek için Bağdat'a gelmişlerdir. Sonra Müstâin'in huzuruna çıkıp kendilerini bağışlamasını istemişlerdir. Müstâin gelen komutanlara şunları söylemiştir: *“Sizler ayaklanıp isyan çıkaran kimselerdendiniz. Kızlarınızı ve oğullarınızı yanınıza ulaştırdım. Sizlere bol bol para dağıttım, tüm isteklerinizi yerine getirdim. Sizleri zenginliğe kavuşturdum. Ben ise zenginliğe tamah etmedim. Sizler ise tüm bunlarla yetinmeyip ayaklanma çıkardınız.”* Huzuruna gelen bazı komutanlar halîfenin söylediklerine karşı, ona tekrar yalvarıp kendilerini affetmesini dilemişlerdir. Halife Müstâin, tüm bu ısrarlı yalvarışlara karşı onları affetmiştir. İçlerinden komutan Baybek, halîfeye: *“Eğer bizi affedip bağışladıysanız, bizimle birlikte Sâmerrâ'ya dönün. Orada sizi bekleyenler var.”* deyince Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, onun konuşma tarzı hoşuna gitmediği için adamlarından birisine Baybek'e tokat attırmıştır. Müstâin ise Muhammed b. Abdullah'a şöyle demiştir: *“Gelen heyettekiler yabancılardır. Halife ile nasıl konuşulacağını bilmezler.”* Daha sonra Müstâin huzura çıkan heyete hitap ederek: *“Sizler hemen Sâmerrâ'ya dönünüz, ben ise oraya gelme konusunu düşüneceğim.”* demiştir. Heyette bulunanlar ümitsizce kalkıp Sâmerrâ'ya dönmüşler ve valinin, komutan Baybek'e karşı yaptıklarını abartarak anlatmışlardır. Müstâin'i kötüleyerek onun görevden uzaklaştırılması gerektiğini söylemişlerdir. Bu olayların ardından Türk komutanlar, hapisanede bulunan Mu'tezz'i halife yapma konusunda anlaşmışlardır. O'nu hapisaneden çıkarıp kendisine bey'at etmişlerdir. Böylelikle iç karışıklıklar ve otorite boşluğu gibi nedenlerle Sâmerrâ ve Bağdat'ta iki halife olmuştur. İki halîfenin varlığı, iki tarafın uzlaşamaması ve iç savaşların yaşanmasına neden olmuştur. Mu'tezz, Sâmerrâ'da hapisaneden 11 Muharrem 251/12 Şubat 865 tarihinde çıkartılıp halife ilan edilmiştir. Müstâin ise anlaşarak 4 Muharrem 252/25 Ocak 866 tarihinde hilâfetten çekilmiştir. Yaklaşık bir yıl, Abbasî Devleti iki halife ile idare edilmiştir. Mu'tezz, kendisine bey'at edilmesini kolaylaştırmak için Sâmerrâ halkına aylık maaş dağıtılmasını emretmiştir. Hazine Müstâin Sâmerrâ'dan ayrıldığında üç yüz bin dinar bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, Mu'tezz'in annesinin evinde bir milyon dinar mevcuttur. Annesinden istediği parayı tedarik edemeyen Mu'tezz hazinedeki paralarla sadece halka iki aylık maaş dağıtılabilmıştır.¹⁴⁰

Mu'tezz'e bey'at için gelenler arasında bulunan Ebû Ahmed b. er-Reşîd, halîfeye yönelik: *“Önceki yıllarda halîfelik görevini kendi isteğiyle bıraktın.”* deyince Mu'tezz: *“Ben*

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/38.

veliahtlığı öldürölme korkusu yaşadığım için bıraktım.” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ebû Ahmed: “Bizler senin zorla veliahtlıktan bıraktırıldığını duymadık, ben şu an Müstâîn’e bey’at etmiş bulunuyorum. Eşlerinin serbest bırakılıp mallarının iadesini istedi, bütün Sâmerî halkı size bey’at edinceye kadar beni kendi halime bırak. Yoksa kılıç buradadır. Beni öldürebilirsiniz” şeklinde karşılık vermiştir. Mu’tezz onu kendi haline bırakmıştır. Ayrıca Sâmerî halkının ileri gelenlerinden İbrahim ed-Deyrec ve Attâb da, Mu’tezz’e bey’at etmişlerdir. Onlar, bu bey’atları sonrasında çeşitli devlet görevlerine tayin edilmişlerdir. Attâb, Müstâîn’i getirmek için Bağdat’a gönderilen ekibin içinde yer almıştır. Bu iki kişinin Sâmerî’da Mu’tezz’e bey’at ettiği haberi Bağdat’a ulaşınca, vali Muhammed b. Abdullah, Sâmerî’ya giden nakliye gemilerini durdurma emrini vermiştir. Ayrıca vali, Sâmerî’daki Mâlik b. Tavk’a haber vererek, akrabaları ve askerleriyle birlikte Bağdat’a dönmesini istemiştir. Bunun yanı sıra, Enbâr ilinin haracını toplayan Necûbe b. Kays ile Musul valisi Süleyman b. İmrân’a mektuplar göndererek, gemiler ve gıda maddelerinin Sâmerî’ya gönderilmesini engellemelerini talep etmiştir. Bu emirler üzerine, Bağdat’tan Sâmerî’ya gitmek üzere olan pirinç yüklü bir gemi ele geçirilmiştir. Kaptanının kaçması sonucunda gemi batırılmıştır. Müstâîn, Bağdat valisine şehir surlarının iyice tahkim edilmesini emretmiştir. Surlar tamir edilmiş, Dicle nehrinden başlanarak şehrin iki giriş tarafında su hendekleri; diğer iki yönünde de savunma amaçlı hendekler açılmıştır. Bağdat şehir kapılarında güvenliği sağlayan muhafız birliklerinin sayısı artırılarak her birliğin başına bir komutan görevlendirilmiştir.¹⁴¹ Kapıların yanına mancınıklar konularak surlar iyice güçlendirilmiştir. Tüm bunlar için üç yüz bin dinar para harcanmıştır. Diğer taraftan Horasan’dan hacca gitmek için gelen insanların da kendilerine yardımcı olması istenmiş onlar da yardım etmeyi kabul etmişlerdir. Müstâîn de onlara maaş bağlamıştır. Müstâîn diğer illerdeki valilerine ve oralardaki haraç memurlarına mektuplar yazarak illerinde topladıkları paraları Sâmerî’ya göndermeyip Bağdat’a getirmelerini emretmiştir. Aynı şekilde Sâmerî’daki Türk komutanlar ve askerlerine mektuplar yazıp ahitlerini bozmamalarını, kendisine vefa gösterip Mu’tezz’e bey’at etmemelerini istemiştir. Bu sırada Mu’tezz ile Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah arasında mektuplaşmalar başlamıştır. O, valiye, Müstâîn’den sonra hilâfete geçeceğine dair babası Mütevekkil’e söz verdiğini belirterek valinin de kendisine bey’at etmesi gerektiğini söylemiştir. Vali ise, Mu’tezz’i halîfe

¹⁴¹ Kadir Kan, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 70.

Müstâîn'e itaat etmeye çağırmıştır. Ayrıca Mu'tezz'in söylediklerini çürütmek için deliller ortaya koyarak onu ikna etmeye çalışmıştır.

Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah, Enbâr'a gidecek olan Türkleri engellemek için şehrin köprülerinin yıkılmasını ve su yollarının kapatılmasını emretmiştir. Bu sırada, Şam bölgesinde bulunan Türk komutanı Musa b. Boğa'ya her iki halife de mektup göndererek onu kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır. Musa b. Boğa, bu davetleri aldıktan sonra Mu'tezz'in yanına giderek ona destek verdiğini açıklamıştır. Öbür yandan Türk komutan küçük Boğa'nın oğlu Abdullah, Sâmerrâ'dan ayrılarak Bağdat'ta bulunan Müstâîn'in yanına gitmiş, oradaki yetkililerle görüştüktan sonra tekrar Sâmerrâ'ya dönmüştür. Abdullah, Mu'tezz'in huzuruna çıkarak Bağdat'a gitme sebebinin kendisine bilgi getirmek olduğunu söylemiş ve af talep etmiştir. Kısa süre sonra Abdullah affedilmiş ve Mu'tezz onu kendi hizmetine almıştır.

Türk komutanlardan bir diğeri Hasan b. Afşin olup o, Müstâîn'i tercih etmiştir. Bağdat'a giderek bey'atini sunmuş ve Müstâîn'in hizmetine girmiştir. Müstâîn, bu komutana hil'at giydirerek onu el-Uşrûseniyye ve diğeri birliklerin komutanlığına tayin etmiştir. Bu görevlendirme, Müstâîn'in Türk komutanlara duyduğu güveni göstermektedir.¹⁴²

4. 3. Mu'tezz Billâh'a Bey'ât Edilmesi Sonrasında Yaşanılan Olaylar

Başlığımızda Mu'tezz Bilâh'a bey'ât edilmesi sürecinde ve sonrasında meydana gelen olaylar açıklanacaktır. Bu süreçte Müstâîn'in kaçması sonrasında Bağdat'ın Mu'tezz tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesi anlatılacak, Bağdat yakınındaki Enbâr şehrinde meydana gelen olaylar açıklanacaktır. Son olarak Müstâîn'in görevinden azl süreci ve sonrasındaki olaylar anlatılacaktır.

4. 3. 1. Müstâîn'in Bağdat'ta Kuşatılması

Sâmerrâ'daki halife Mu'tezz, kardeşi Ebû Ahmed b. el-Mütevekkil'i 23 Muharrem 251/25 Şubat 865 tarihinde, Müstâîn ve Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah ile mücadele etmek üzere ordusuyla birlikte Bağdat'a göndermiştir. Ebû Ahmed, elli bin Türk ve Ferâgine ile yaklaşık iki bin Megâribe¹⁴³ birliğiyle yola çıkmıştır. Ebû Ahmed, Ukberâ'ya¹⁴⁴ ulaştığında Boğa es-Sağîr'ın askerlerinden bazıları ayrılarak ona katılmışlardır. Sonra orada namaz kılıp

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-Târîh Tercümesi*, 6/37-38.

¹⁴³ Megâribe: Yemenli ve Kays kabilesine mensup askerlerden oluşan askeri birliklere verilen isimdir. Bk.: Faruk Sümer, "Abbasiler Târîhinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", 651.

¹⁴⁴ Ukberâ: Bağdat'ın doğusunda, Dicle Nehri'nin kenarında yer alan bir kasabadır. Bk.: Selami Bakırcı, "Ukberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 47/66-67.

Mu'tezz adına hutbe okunmuştur. Ebû Ahmed, Ukberâ halkıyla konuştuktan sonra Mu'tezz'e bir mektup göndererek halkın Muhammed b. Abdullah'ın üzerlerine gelmesinden çok korktuklarını bildirmiştir. Ebû Ahmed, askerleriyle birlikte 7 Safer 252/10 Mart 865 tarihinde eş-Şemmâsiye kapısına¹⁴⁵ varmıştır. Orada Bâzincâne diye bilinen Basralı şair, Ebû Ahmed'in askerleriyle gelişini: *"Ey Tâhiroğulları! Allah'ın orduları hızla üzerinize yaklaşmaktadır. Ölüm, onlara tanıdık bir kavram haline gelmiştir. İmam Ebû Ahmed'in birlikleri çoktan bölgeye ulaşmışlardır. O, gerçek bir dost ve güvenilir bir yardımcıdır"*¹⁴⁶ beyitleriyle dile getirmiştir. Bu ifadeler, Ebû Ahmed'in güçlü ordusuyla bölgeye ulaştığında halkın onlara verdiği desteği yansıtmaktadır.

Ebû Ahmed eş-Şemmâsiye kapısına ulaştığında, Müstâin buranın korunmasını Hüseyin b. İsmail'in himayesine vermiş ve yanına birçok komutan görevlendirmiştir. Askerler, Enbâr'a ulaşana kadar çatışmalar devam etmiştir. 10 Safer 252/13 Mart 865 tarihinde, Türklerin ileri birlikleri, eş-Şemmâsiye kapısına kadar ilerleyerek burada bir karargâh kurmuşlardır. Bunun üzerine, Bağdat valisi, Hüseyin b. İsmail, Şah b. Mikâl ve Bündâr et-Taberî komutasındaki askerlerle birlikte, Türk kuvvetlerine karşı saldırı hazırlıklarına başlamıştır. Şâh b. Mikâl, Türklerin sancak ve bayraklarını görünce, onların kendilerine saldırdığını valiye bildirmiştir. Bir süre sonra Türk kuvvetleri geri çekilince karşı taraf da saldırıdan vazgeçmiştir. Bu olay, iki taraf arasındaki gerilimin arttığını ve çatışmanın eşğine gelindiğini göstermektedir.

Muhammed b. Abdullah, 11 Safer 252/14 Mart 865 günü ordusunu el-Kufz'a göndererek Türkleri korkutmak istemiştir. Ayrıca, Boğa ve Vasîf de zırhlarını giyerek onun yanında yer almışlardır. Fakihler ve kadıların bir kısmı da onlara katılmışlardır. Diğer yandan Muhammed b. Abdullah, isyana karışanlara mektuplar yazdırarak vazgeçmelerini istemiştir. Onlara, Müstâin'den sonra Mu'tezz'in veliaht olması konusunda güvence verilse de Mu'tezz taraftarları ikna edilememiştir. Bunun üzerine vali, Kutrabbül kapısına¹⁴⁷ doğru yönelerek yanında bulunan Vasîf ve Boğa ile birlikte Dicle Nehri kenarında bir süre kalmıştır. Ancak, halkın yoğunluğundan dolayı ileriye gitme şansı olmadığı için geri dönmüşlerdir.

Bir gün sonra 12 Safer 252/15 Mart 865 günü Vechü'l-Fils ve diğer komutanların elçileri, Türklerin hızla yaklaştığını ve eş-Şemmâsiye'ye ordu yerleştirdiklerini bildirmişlerdir.

¹⁴⁵ eş-Şemmâsiye Kapısı: Bağdat'ın doğu tarafına açılan giriş kapısıdır ve aynı zamanda şehre ilk yerleşilen bölgelerden biridir. Bk.: Kadir Kan, Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847), 97.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/41.

¹⁴⁷ Kutrabbül Kapısı: Bağdat'ın kuzey kısmına açılan bir giriş kapısıdır. Bk.: Sevgi Kübra Bilgin, "Büveyhoğulları Vezirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri." *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (Ağustos 2023), 506-532.

Bunun üzerine, Müstâin adamlarına haber göndererek şu talimatı vermiştir: “*Kesinlikle onlara ilk saldıran siz olmayın. Eğer size savaş açarlarsa, onlarla çatışmaya girmeyin. Bugün, onlarla savaştan kaçının.*” eş-Şemmâsiye Kapısına ulaşan on iki atlı, karşı tarafı ok yağmuruna tutmuş, ancak diğer tarafın savaşa katılmadığını fark edince uzun süre beklemişlerdir. Bağdat ordusunun beklediği sırada, bir mancınık taşı fırlatılmış olup taşın isabet ettiği bir askerin ölümüyle ordu geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu sırada, Vasîf et-Türkî’nin adamı Ubeydullah b. Süleyman, Mekke’den üç yüz kişilik askeriyle geri dönmüştür. Bağdat valisi, Ubeydullah b. Süleyman’a bir kaftan giydirmiştir. Diğer taraftan Türkler, eş-Şemmâsiye kapısındaki direnişlerini sürdürmekteydi. Bu durumda Hüseyin b. İsmail, yanındaki komutanlarla savaşımaya başlayınca her iki taraftan birçok kişi ölmüş, birçoğu da yaralanmıştır. Her iki tarafın kayıpları eşit gibi olsa da Bağdat halkı, yenilmiş görünmekteydi. Sadece es-Sevârî halkı direnmeyi sürdürmüştür. Türkler, bu sırada mancınığı kullanıma hazır hale getirerek şehre girmeye çalışmışlardır. Ancak Bağdat halkı onlara karşı direnç göstererek mancınığı ellerinden almışlardır.

Başka bir Türk birliği ise, Nehrevan’a¹⁴⁸ doğru ilerlemektedir. Muhammed b. Abdullah, bunun üzerine iki komutan ve bir grup askerî birliği, bölgeyi Türklerden korumakla görevlendirmiştir. Ancak Türkler, bu birliğin üzerine giderek aralarında çatışma çıkarmışlardır. Çatışma sonunda Muhammed’in adamları mağlup olup küçükbaş hayvanları ellerinden alınmış olarak dağınık bir şekilde Bağdat’a dönmüşlerdir. Türk birliği, Horasan yolunu tümüyle ele geçirerek Bağdat yolunu kesmiştir. Ayrıca onlar, öldürülenlerin kesik başlarını Sâmerâ’ya da göndermişlerdir. Mu’tezz’in Bağdat’ın batı bölgesine gönderdiği ordu ise, Kutrabbül kapısına dayanmış ve ordugâhını buraya kurmuştur. Muhammed b. Abdullah, 13 Safer 252/16 Mart 865 günü, bu ordunun üzerine Şah b. Mîkâl komutasında askerî güçlerini sevk etmiştir. İki taraf arasındaki savaşı, Mu’tezz’in ordusu kaybetmiştir.

Diğer taraftan Muhammed b. Abdullah’ın adamlarından bazıları, Türklerin üzerine saldırmış ve onları kılıçtan geçirmiştir. Bu saldırıda Mu’tezz’in adamlarından çoğu öldürülmüş, karargâhları da tamamıyla talan edilmiştir. Saldırıdan kurtulanlar ise, Ebû Ahmed’in ordusuna katılmak için Dicle Nehri’ni geçerken gemiciler tarafından esir edilmiş, bazıları öldürülerek kafaları kayıklara dikilmiş, bazılarının kelleleri de Bağdat’ın farklı bölgelerinde asılarak sergilenmiştir.

¹⁴⁸ Nehrevan: Dicle Nehri’nin sol tarafında, Vâsît ile Bağdat arasında yer alan bir şehirdir. Bk.: Ethem Ruhi Fırlalı, “Hâriciler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-175.

Muhammed b. Abdullah, bu savaşta başarı gösterenlere armağanlar, bilezikler ve hil'atler dağıtılmasını emretmiştir. Kaçan Mu'tezz'in askerlerini takip ettirmiştir. Kaçanların bir kısmı Avânâ'ya,¹⁴⁹ bazıları da Sâmerâ'ya gitmişlerdir. Yaklaşık kırk bin kişilik Mu'tezz ordusundan iki bin kadarı öldürülmüş, bazıları Dicle Nehri'nde boğulmuş, bazıları da tutsak edilmiştir. Muhammed b. Abdullah, elde ettikleri zaferler nedeniyle her bir komutana dört hil'at, altın bilezikler ve gerdanlıklar armağan etmiştir. Bağdat halkı, o gün güneş batarken geri dönmüşlerdir. Çatışmalar sırasında, ayak takımının gösterdiği çaba herkesten daha fazlaydı. Muhammed b. Abdullah 17 Safer 252/20 Mart 865 tarihinde, savaşanlara geniş bir alan açmak amacıyla eş-Şemmâsiye'ye doğru yola çıkmış ve Şemmâsiye kapısı duvarlarının gerisindeki evler, dükkânlar ve bahçelerin yıkılmasını emretmiştir. Bu arada şehre; Fars ve Ahvaz'dan¹⁵⁰, el-Uşrûseniyyeli Mengüçur'un komutasında bazı mallar gelmiştir. Ebû Ahmed bu malları ele geçirmek için birkaç Türk askeri göndermiştir. Muhammed b. Abdullah, bu malların korunması için askerlerini görevlendirmiştir. Askerler, malları Türklerden koruyarak Bağdat'a güvenli bir şekilde getirmişlerdir. Bu durumu öğrenen Türkler, Nehrevân'a yönelerek burada Bağdat askerlerini öldürmüş ve köprübaşında bekleyen yirmiye yakın gemiyi ateşe vererek Sâmerâ'ya geri dönmüşlerdir.

Halifenin Cezîre¹⁵¹ hududunun komutanlığına atadığı Muhammed b. Hâlid b. Yezîd, Beled şehrinde asker ve eşyaların gelmesini beklemekteydi. Ancak Müstaîn ile Türkler arasındaki olaylar nedeniyle, Muhammed b. Hâlid b. Yezîd, Rakka yoluyla beraberindeki dört yüz kişilik askeriyle Bağdat'a gelmiştir. Bağdat'a varır varmaz Muhammed b. Abdullah, Hâlid b. Yezîd'e beş adet hil'at vermiş, ayrıca Mu'tezz'in kardeşi Ahmed ile savaşması için kendisinin komuta ettiği güçlü bir orduyu da emrine vererek yola çıkarmıştır.

Muhammed b. Hâlid b. Yezîd, Fırat yolunu takip ederek beraberindeki askerlerle ilerlerken Mu'tezz'in kardeşi Ahmed ve onun askerleriyle karşılaşmıştır. Aralarında çıkan savaşta mağlup olan Hâlid b. Yezîd, ordusunu Sevâd Bölgesi'ndeki köyüne çekmek zorunda kalmıştır. Bu mağlubiyeti öğrenen Bağdat valisi: *"Yanında Yüce Allah'ın yardımını göreceğ bir peygamber olmadığı sürece, kimse Araplardan kolayca kurtulamaz"* şeklinde ifade etmiştir. Mu'tezz taraftarı olan Türkler, eş-Şemmâsiye Kapısı'na tekrar saldırmışlar,

¹⁴⁹ Avânâ: Bağdat'ın kuzeyindeki Düceyl bölgesinde, Dicle Nehri'nin batı kıyısında yer alan, bahçeleri ve ormanlık alanlarıyla tanınan bir yerleşim yeridir. Bağdat'a yaklaşık 10 fersah (yaklaşık 60 km) mesafededir. Bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1/274-275.

¹⁵⁰ Ahvaz: İran'ın güneybatısında yer alan Hûzistan eyaletinin başkentidir. Bk.: Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/192-193.

¹⁵¹ Cezîre: İslâm dünyası coğrafyacılarının Yukarı Mezopotamya bölgesine verdikleri isimdir. Bk.: Ramazan Şeşen, "Cezîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/509-511.

mancınığı ateşe vermeye çalışmışlar, ancak başarılı olamamışlardır. Daha sonra içeriden kapıya doğru gelen birkaç asker onları geri püskürtmüş, bu hamle sırasında birçok kişi ölmüş, bazıları da yaralanmıştır. Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah ise, onlara karşı gemilerle mancınıklar göndermiştir. Bu son mücadelelerde yüz civarında asker öldürülmüştür. el-Meğâribe askerlerinin kale duvarına kadar ilerlediği esnada bir mahmuz atışı onlardan birine isabet etmiş ve bu kişiyi öldürmüştür. Bu olayın ardından Türkler ordugâhlarına geri çekilmişlerdir. Bu sırada kale duvarındaki bir asker, “*Ya Müstâîn, ya Mansûr!*” diye bağırarak istemiş, ancak yanlışlıkla “*Ya Mu'tezz, ya Mansûr*” diye bağırınca, diğer askerler onu Meğâribe'den zannederek öldürmüşlerdir. Zaman zaman Türkler eş-Şemmâsiye Kapısı'na doğru yaklaşmaktaydı. el-Meğaribe liderlerinden ed-Dergamân mancınıktan atılan bir taşın isabet etmesiyle ölmüş; yine kale duvarına yaklaşmaya çalışan bir Meğaribe askeri de karşı taraftan gelen bir okla öldürmüştür.

Bir gün sonra halk, Sâmerâ'da sarraflar çarşısına saldırarak çarşayı talan etmişlerdir. Tacirler bu olayı Mu'tezz'in kardeşi İbrahim el-Müeyyed'e bildirseler de ondan istedikleri karşılığı bulamamışlardır. Zira o, bu yağmayı tabii bir tepki olarak görmüştür. Safer/Mart ayının sonuna doğru, Sugûr Bölgesi'nden birkaç kişi, Müstâîn'in komutanlarından Bilgeçur¹⁵² hakkında: “*O (Bilgeçur), halkı Mu'tezz'e biat etmeye zorluyor ve biat etmeyenleri dövüp hapse attırıyordu. Ancak bu kişiler biat etmeyerek Bağdat'a kaçmışlardır.*” sözlerini sarf ederek onu Müstâîn'e şikâyet ettiler. Vasîf, bu durumu değerlendirerek: “*Sanırım Bilgeçur, Müstâîn'in öldüğünü ve yerine Mu'tezz'in geçtiğini düşünüyor*” demiştir, bu söz üzerine şikâyetlerde bulunanlar olmuştur: “*Hayır, bilerek yapıyor.*” şeklinde cevap vermişlerdir. Bununla birlikte Türk komutan Bilgeçur, 26 Safer 252/29 Mart 865 günü Mu'tezz'e biat ettiğini duyurmuş; ancak bir süre sonra Müstâîn'den aldığı bir mektup üzerine bu biatı bozarak Müstâîn'in tarafına geçmiştir. Musa b. Boğa da, Müstâîn'e gitmek istemesine rağmen bazı Türk komutanlar onu engellemişlerdir. Hatta bu esnada bir çatışma çıkmış ve birçok insan öldürülmüştür.

Basra'dan kırk beş kişinin bulunduğu on gemi Bağdat'a gelmiştir. Gemilerden eş-Şemmâsiye bölgesinde konaklayan Ebû Ahmed'in ordusuna doğru petrol saldırısı başlatılınca Ebû Ahmed, askerlerini güvenli yerlere çekmiştir. Daha sonra Mu'tezz'in gönderdiği takviye kuvvetlerle güçlerini toparlayan Ebû Ahmed ordusu, 30 Safer 252/3 Nisan 865 günü,

¹⁵² Bilgeçur: Halife Müstâîn'in saltanatı sırasında Bizans'a karşı yürütülen seferlere katılmış ve Aksaray ile Niğde arasındaki Melendiz Dağları bölgesini fetheden Türk komutanıdır. Bk.: Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 193.

Bağdat'a yönelik başka bir saldırı düzenlemiştir. Bağdat kapılarında gerçekleşen şiddetli çatışmalar, tüm gün boyunca sürmüş ve her iki taraftan da birçok asker hayatını kaybetmiştir.

Vali Muhammed, tüm bu çatışmalar sürerken Bağdat halkının kendi taraflarında bulunup destekçi olmalarını sağlamaya çalışmıştır.¹⁵³ Müstâin'in komutanlarından Müzâhim b. Hâkân, 14 Rebiü'l-evvel 252/17 Nisan 865 günü, bin kadar asker ile birlikte Rakka tarafından Bağdat'a destek vermek üzere gelmiştir. Müstâin ona yedi adet hil'at giydirip kılıç kuşandırmıştır. Mu'tezz ise, yine o günlerde kardeşi Ebû Ahmed'in ordusuna yardım amacıyla Bağdat'a üç bin asker göndermiştir. Karşı tarafa yardım geldiğini haber alan vali Muhammed b. Abdullah, ordusuyla yola çıkarak Ebû Ahmed'in askerlerinin oluşturduğu hatta ulaşmıştır. İki taraf arasında nehirde çatışmalar yaşanmış olup bu çatışmalar sırasında Ebû Ahmed'in askerlerinden elliye yakını öldürülmüştür.¹⁵⁴ Nehri geçmeyi başaran Ebû Ahmed askerleri en-Nezzâre kapısına geldiklerinde buradaki Bağdat askerleri ile çatışmışlardır. Vali Muhammed b. Abdullah, şehre geldiğinde onun komutanlarından biri olan İbn Ebî Avn, halka şehre geri dönmelerini emretmiş, bunun üzerine halk da geri dönmüştür. Bununla birlikte Bağdat halkı, İbn Ebî Avn'a çok sert davranarak hakaret ettikleri için o, kendisine lanet edenlerden birine vurup öldürmüştür; bunu görenler de İbn Ebî Avn'e saldırmışlardır. Kaçarak canını zor kurtaran İbn Ebî Avn'ın evini halk, yağmalamak istemiştir. Bağdat valisi olaya müdahale ederek halkın ileri gelenlerinin de görüşleri doğrultusunda İbn Ebî Avn'ı kurtarabilmiş, fakat buna rağmen malının bir kısmının elden çıkmasına engel olamamıştır.¹⁵⁵

Bu sırada Ebû Ahmed'in askerleri, Bağdat halkına ait dört gemiyi ele geçirmişler, içinde mancınık da bulunan bir gemiyi de yakmışlardır. Mu'tezz'in gönderdiği askeri birlik, 15 Rebîülevvel 252/18 Nisan 865 günü Ukbera¹⁵⁶ yakınlarında Ebû Ahmed'e ulaşmıştır. Takviye güçlerin geldiğini fark eden Muhammed b. Abdullah, onların üzerlerine bir ordu göndermiştir. Bu ordu, Kutrabbül'e varınca pusuda bekleyen Ebû Ahmed'in askerleri onlara saldırmışlardır. Çatışmada her iki taraftan çok sayıda insan kaybı olmuştur. Bununla birlikte Muhammed b. Abdullah'ın ordusundan bazı askerler, Kutrabbül Kapısı'na ulaşmayı

¹⁵³ Vali Muhammed b. Abdullah, Bağdat halkının desteğini kazanmak amacıyla onlara silah dağıtmıştır. Bu silahlanmış halk, Bağdat'ın kapılarındaki çatışmalara katılmış ve savaşlar sırasında ele geçirdikleri yaklaşık elli Türk askerini öldürmüştür. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/45.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/45.

¹⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/45.

¹⁵⁶ Ukbera: Bağdat'ın kuzeydoğusunda yer alan bir şehirdir. Bk. Avni İlhan, "Müfid Şeyh", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/500-502.

başarmışlar, burada karşı tarafa epey zayıat vermişlerdir. Katîa Kapısı'na¹⁵⁷ gelindiğinde Mu'tezz taraftarı askerler, buraya da müdahale etmişler, ancak Bağdat halkının direnişi karşısında ilerleme kaydedememişlerdir. O gün Bağdat'taki çatışmalarda Türk askerlerden büyük kayıplar olmuştur. Bağdat sakinlerinden birçok kişi de Türk okçularının saldırıları sonucu yaralanmışlardır. Muhammed b. Abdullah, halkı toplayarak onlara Türklerle şehir dışında savaşmalarını; Kutrabbül Kapısı muhafızlarına da geri dönenleri kesinlikle içeri almamalarını emretmiştir. Muhammed b. Abdullah'ın ordusu ve Mu'tezz'in askerleri arasındaki çatışmalar şehir kapılarının dışında devam etmiştir. Muhammed b. Abdullah'ın komutanı Esed b. Dâvud, askerleriyle birlikte ölünceye kadar savaşmıştır. Bununla birlikte Kutrabül Kapısı'nın kapanması, mağlup olan Muhammed b. Abdullah ve askerleri için Türklerin saldırılarından çok daha büyük bir zorluk meydana getirmiştir.

Mu'tezz ordusu, Muhammed b. Abdullah'ın askerlerinden bir kısmını esir almışlar, bir kısmını da öldürmüşlerdir. Esir alınan askerlerin ve öldürülenlerin kesik başlarını Sâmerîâ'ya göndermişlerdir. Şehre yaklaşırken esirlerin başlarını örtmüşlerdir. Bu manzara karşısında Sâmerîâ halkı büyük üzüntü yaşamıştır. Çünkü öldürülenler arasında akrabaları da vardı. Bu durumu duyan Mu'tezz, Sâmerîâ halkının kendisine öfke duyacağını düşünerek, her esir için bir dinar verilmesini ve kesik başlarının defnedilmesini emretmiştir.

Mu'tezz, Türk destekçileri aracılığıyla 30 Rebîülevvel 251/3 Mart 865 tarihinde Muhammed b. Abdullah'a haber göndermiştir. Mu'tezz, Bağdat valisine aralarındaki anlaşmayı hatırlatıp ondan bu anlaşmanın şartlarına uymasını ve hilafetini desteklemesini istemiştir. Ancak o, mektuba cevap vermemiştir. Taraflar arasında silahlı çatışmalar tekrar başlamıştır. 7 Rebîülâhîr 251/8 Mayıs 865 tarihinde iki taraf arasında yaşanan şiddetli çatışmada, Mu'tezz taraftarlarından yedi yüz, Muhammed b. Abdullah'ın askerlerinden ise yaklaşık üç yüz kişi hayatını kaybetmiştir. Komutan Ebû's-Sâcc, Bağdat valisine: *“Türklerle karşı ciddi bir operasyon yapmayı planlıyorsanız, komutanınızı asla yanınızdan ayırmayın. Onları bir araya getirip, sizi kuşatmaya çalışan orduyu mağlup edene kadar komutanları yanınızda tutun. Komutanları uzaklaştırırsanız, düşmanı kontrol etmeniz imkânsız hale gelir.”* şeklinde bir uyarıda bulunmuştur Bunun üzerine Muhammed b. Abdullah, bu konuda tedbir aldığını söylemiştir. Ebû's-Sâcc'ın sözleri onun, Muhammed b. Abdullah'a karşı itaatkâr ve

¹⁵⁷ Katî'a Kapısı: Bağdat'ın kuzey kısmında bulunan bir giriş kapısıdır. Bk.:Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/425-433.

hürmetkâr olduğunu göstermektedir. Ardından Ebû's-Sâcc Medâin'e¹⁵⁸ giderek şehrin etrafına hendekler kazdırmıştır. Muhammed b. Abdullah, ona üç bin atlı ve iki bin kişilik ek kuvvet göndererek destek vermiştir.¹⁵⁹

4. 3. 2. Enbâr'daki Olaylar

Eski bir İran kenti olan Enbâr, adını şehir kalesindeki depolardan almış olup miladi VI. asırda ortaya çıkmıştır.¹⁶⁰ Enbâr, günümüzün Remâdî bölgesi yakınlarında ve Fellûce'nin yaklaşık 5 km kuzeybatısında, verimli topraklarda kurulmuştur. Fırat ile Dicle arasındaki Saklâviye Kanalı'na da yakın bir konumda yer almaktadır. Şehir, tarihi boyunca Fırat üzerindeki önemli bir geçiş noktasını denetlemiş ve Sâsânîlerden önce inşa edilmiştir. Enbâr, M. 363 yılında İmparator Julianus'un Sâsânîlere karşı gerçekleştirdiği İran seferi sırasında tamamen tahrip edilmiştir; savaş sırasında ölen Julianus'un ardından ise Romalılar bölgeden çekilmiş ve Enbâr yeniden imar edilmiştir. Kısa bir süre içinde, bölgenin en büyük ve en stratejik savunma merkezi haline gelmiştir. M.588 yılından itibaren şehir, Süryani ve Nestûrî topluluklarının yanı sıra, Yahudiler için de bir sığınak yeri olmuştur. İslâm'ın fetihlerinden önce, şehirde Arap nüfusu da bulunmaktadır. Garnizon ise büyük ölçüde İranlılardan oluşmaktadır.¹⁶¹

Şehir, İslâmî dönemde Hz. Ebu Bekir'in hilafeti zamanında fethedilmiştir. Yaşayan halk da İslâmiyeti kabul etmiştir. Burada Emeviler döneminde de karışık milletler yaşamaya devam etmiş, Emevilerin yanlış mevâlî uygulamaları halkı yönetime karşı küstürmüştür. İlk Abbâsî halîfesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh, şehir halkının Abbâsî ihtilaline verdiği destek üzerine 134/752 yılında hilâfet merkezini Enbâr'a taşıyarak şehri yeniden inşa etmiştir. Şehre yerleştirdiği Horasanlı Türkler aile kurarak çoğalmışlardır. Böylece şehirde yaşayanlara Türklerde eklenmiştir. Karışık halk grupları es-Seffâh döneminde de burada yaşamaya devam etmişlerdir. Burada yaşayan mevâlî, Araplar'a karşı üstünlük kazanmışlardır. Halîfe tarafından Horasanlı Türklerle de devletin yüksek makamları verilmiştir. Halîfe ölümünden sonra buraya defnedilmiştir.¹⁶²

¹⁵⁸ Medâ'in: Bağdat'ın 35 kilometre güneydoğusunda yer alan ve Dicle Nehri'nin her iki kıyısına yayılan yedi antik şehirden oluşan büyük bir yerleşim alanıdır. Bk.: Abdülhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Erken Orta Çağların Şehirler Topluluğu: Medâ'in", *Belleten* 78/281 (Nisan 2014), 1-40.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih Tercümesi*, 6/40-47.

¹⁶⁰ İstahri, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2015), 83. Farsçadaki anlamıyla "tahıl ambarı" veya "depo" olarak çevrilebilir. Bk.: Abdülazîz ed-Dûrî, "Enbâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/171.

¹⁶¹ ed-Dûrî, "Enbâr", 11/171.

¹⁶² ed-Dîneverî, *Ahbârü't-Tivâl*, çev. Filiz Akman (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 422.

Müstain'in hilafetten azlinden sonra Bağdat'ın yanı sıra Abbasî yönetimi için önemli olan Enbar'da da karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bağdat ve Sâmerâ'daki iki halifenin varlığı, Enbar'da şehir yönetimi ve halk arasında çatışmalara yol açmıştır. Şehirde yönetim, Müstain taraftarı Türk komutanlarının elindeyken halk Mu'tezz'i desteklemekteydi. Bu durum, iki taraf arasında şiddetli savaflara sebep olmuştur. Bağdat valisi, ordu komutanını Enbar'a göndererek durumu kontrol etmeye çalışmıştır.

Necûbe b. Kays komutasındaki ordu, şehre girişi engellemek için köprüleri yıkmış ve Fırat'tan kanalı açmışlardır. Mu'tezz'in gönderdiği ordu ise dış mahallede durmak zorunda kalmıştır. Ancak Mu'tezz güçleri, Bağdat valisinin gönderdiği ordu ile şehirdeki birliklerin birleşmesini engelleyerek Enbar'a girmeyi başarmıştır. Necûbe b. Kays, şehri terk etmemiş, Mu'tezz güçlerinin şehre girişini engellemeye çalışmıştır. Sonunda Mu'tezz güçleri Enbar'a girmiştir.¹⁶³ Tüm bu gelişmeler, bölgedeki askeri hazırlıkların arttığını ve çatışmaların yoğunlaştığını göstermektedir.

Muhammed b. Abdullah, Enbar'a destek verdiği birliklerin yenilgiye uğraması üzerine ikinci bir askerî harekât başlatmıştır. Hüseyin b. İsmail komutasındaki ordu, dört ay yetecek malzeme ile 25 Cemâziyelevvel 252/13 Haziran 866'da Bağdat'tan hareket etmiştir. Hüseyin'in ordusu yaklaşık on bin kişi, Mu'tezz'in ordusu ise bin kişi civarındaydı. Çatışma ok atışlarıyla başlamış, her iki taraftan da birçok asker yaralanmıştır.

Hüseyin, karargâhını güvenli ve geniş bir yer olan el-Katîa'da kurmuş, ancak komutanları O'na güvenliği göz önünde bulundurarak bir kısmını Enbar'a göndermesini tavsiye etmiştir. Hüseyin, bu öneriyi reddederek Enbar'a doğru ilerlemiştir. Enbar'a ulaştıklarında, Mu'tezz'in birlikleri onlara saldırmış, ancak Hüseyin'in birlikleri Türk saldırısını geri püskürtmeyi başarmıştır. Türk birlikleri ise savaşı sürdürerek Hüseyin'in askerine tuzak kurmuş, saklandıkları yerlerin korunması zorlaşmıştır. Türk kuvvetleri, Hüseyin'in askerlerini Fırat Nehri'ne kadar takip etmiş, burada birçok asker nehirde boğulmuş, bazıları öldürülmüş ya da esir alınmıştır. Komutanların çağrısına uymayarak geri çekilen süvari birlikleri kaçarken, bazı askerler ise ölüm korkusuyla onların geri gidişlerini izlemiştir. Türk kuvvetleri, Hüseyin'in karargâhına girerek malzemelerine el koymuşlar ve birçok askeri de esir almışlardır.¹⁶⁴

¹⁶³ Mu'tezz'in ordusunun Türk askerlerinden oluşan birliği, Enbâr'a girdikten sonra halkın güvenliğini sağlamaya başlamıştır. Enbâr halkı da rutin yaşamına devam ederek dükkânlarını ve çarşılarını açtı. Ancak kısa bir süre sonra, bu askerî birlikler, Rakka'dan un ve zeytinyağı taşıyan gemilere saldırarak mallarını yağmalamış ve Sâmerâ'ya götürmüşlerdir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/41.

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/48.

Hüseyin'in ordusu, 7 Temmuz 866'da el-Yâseriye'ye çekilmiş ve Bağdat ordusunun yenilgisi Başkente ulaştığında, Vali Muhammed b. Abdullah, Hüseyin'in askerlerinin şehre girmesini yasaklayarak disiplin önlemleri almıştır. Hüseyin, tekrar savaş için hazırlıklarını yaparak 13 Temmuz 866'da Enbâr'ın yakınlarına ulaşmıştır. Ancak Mu'tezz'e bağlı olan Türk birlikleriyle tekrar çatışarak mağlup olmuştur. Hüseyin ve askerleri, savaş meydanından kaçarken, Mu'tezz birlikleri birçok askeri öldürüp esir almıştır. Hüseyin'in birliklerinin kaçması sırasında bazı askerler ölmüş bazı askerler de nehirde boğulmuştur. Tüm bu savaşlar Enbâr yakınında sürerken, Sâmerrâ'da ise, bazı kâtipler, komutanlar ve Hâşimoğulları'ndan bazıları¹⁶⁵ Mu'tezz'e biat etmişlerdir. Bu olaylar, çatışmaların karmaşası içinde sadakat ve ihanetin nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Sâmerrâ'da sadakat ve ihanetin birbirine girmesi, halkın ve komutanların hangi tarafı seçeceklerini bilememelerine neden olmuştur. Mu'tezz'in ordusu, Bağdat'a kadar uzanan bölgeden sonra, Başkent halkının direnişiyle karşılaşmış ve şehirden uzaklaşmak zorunda kalmıştır. Bundan sonraki aşamada Bağdat valisinin görevlendirdiği yeni komutan Ebû's-Sâcc ordusunun Mu'tezz birlikleri karşısında kısa süreli başarısının ardından savaşın gidişatı bu defa Mu'tezz birlikleri lehine dönmüştür. Bağdat askerlerinin Ebû's-Sâcc'ı yalnız bırakması sebebiyle Mu'tezz birlikleri Medâin şehrine girmeyi başarmışlardır. Ancak Kasım 866'da gerçekleşen büyük savaşta Bağdat kuvvetleri Sâmerrâ'ya kadar ilerlerken Mu'tezz birlikleri ağır bir kayıp yaşamıştır.

Aralık 866'da Bağdat halkı Müstâin'in azledildiği ve Mu'tezz'e biat edildiğini duymuş, ancak halk arasında karışıklıklar devam etmiştir. Çok sayıda kişi, Mu'tezz'in halife olması durumuna inanırken, halkın öfkesi Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah'a yönelmiş ve onun evine saldırılmıştır. Muhammed b. Abdullah, insanların tepkisini yatıştırmak için Müstâin ile görüşmüş ve insanları sakinleştirmeye çalışmıştır.¹⁶⁶ Bunun üzerine Müstâin, halka Muhammed'in kendisini görevden almadığını söyleyerek Cuma namazını kıldıracağına dair de söz vermiş ve halkı sakinleştirmeye çalışmıştır.¹⁶⁷ Bu olaylar, toplumdaki gerilim ve belirsizliğin ne kadar derinleştiğini göstermektedir.

Bu sırada, Bağdat askerleri arasında bir memnuniyetsizlik ve ardından isyan hareketliliği başlamıştır. Muhammed b. Abdullah, bazı vaatlerle askerleri sakinleştirmeye çalışsa da etkili

¹⁶⁵ Hâşimoğulları'ndan el-Mu'tezz'e biat edenler arasında el-Vâsık'ın iki oğlu Ali ve Muhammed'de vardı. Bk: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 6/50.

¹⁶⁶ Konu ile ilgili bkz: İsmail Pırlanta, *Ortaçağda Şehir Eşkıyaları Ayyarlar* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020)

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/51.

olamamıştır. Zira askerler, onun sözlerinin aldatmaca olduğunu düşünmekte; kendilerine herhangi bir zarar gelmeyeceği konusunda garanti verilmesini istemekteydiler.¹⁶⁸ Ayrıca, Türklerin ve Megâribelerin Medâin ve Enbâr'a girdiklerinde yaptıkları yıkımın aynısının Bağdat'ta da yaşanmasından korkmaktaydılar. Kendilerinin, çocuklarının ve mallarının zarar görmesinden endişeliydiler. Halîfenin karşılıklarına çıkmasını ve bu haberin doğru olmadığını belirtmesini istemekteydiler.¹⁶⁹ Bu talepler, halkın içinde bulunduğu belirsizliğin ve endişenin ne kadar derin olduğunu ortaya koymaktadır. Muhammed b. Abdullah, durumun ciddiyetini fark edince, Müstâin'den halkın huzuruna çıkıp durumu açıklamasını istemiştir. Müstâin, bu talep üzerine Dâru'l-âmm'e'de halkın karşısına çıkmıştır. Bu durum halkı tatmin etmeyince Müstâin, Muhammed b. Abdullah'ı yanına alarak bir kez daha Dâru'l-âmm'e'ye gitmiş; bu defa üzerinde bürde ve elinde bir asa olduğu halde halka seslenmiştir. Konuşmasında, halîfenin kendisi olduğunu vurgulayıp yemin etmiştir. Halk, Müstâin'in güven içinde olduğuna ve Muhammed b. Abdullah'ın halîfeye zarar vermediğine ikna olunca oradan ayrılmıştır. Bununla birlikte Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Bağdat halkının güvensiz hareketleri sebebiyle Bağdat'tan Medâin'e taşınmaya karar vermiştir. Bu kararı duyan halkın ileri gelenleri, Muhammed b. Abdullah'ın yanına gelerek kendisine yapılanlardan dolayı özür dilemişler ve sorunun akli başında insanlardan değil, cahil halktan kaynaklandığını belirtmişlerdir. Muhammed b. Abdullah da onları anlayışla karşılamıştır.

Müstâin, Zi'l-hicce/aralık ayında Medâin'deki Muhammed'in evinden ayrılarak Rusâfe'ye gitmiş, burada Rızk el-Hâdim'in evine yerleşmiştir. Müstâin taşınırken, Muhammed b. Abdullah elinde mızrakla onun önünde yürümüştür. Ertesi gün, Rusâfe'de bir araya gelen halk, komutanlar ve Haşimoğulları'nın ileri gelenleri, Muhammed b. Abdullah'a, durumlarının nasıl gelişeceğini ve geri dönüp dönmeyeceklerini sordular. İnsanlar, bir belirsizlik içinde, liderlerinden net bir yön ve karar beklemekteydiler. Muhammed b. Abdullah, sessizce ayağa kalkmış; akrabalarıyla birlikte ilerlemeye başlamıştır. Gözleriyle,

¹⁶⁸ Bağdat ordusunun yaya birliklerinde görevli bazı askerler, yemeklerin kötü olduğunu ve fiyatların çok yüksek olduğunu belirterek ya savaşa gönderilmelerini ya da serbest bırakılmalarını talep etmişler ve isyan başlatmışlardır. Muhammed b. Abdullah, onlara savaşa çıkılacağına veya barış yapılacağına dair bir söz verip, ardından kendi evinin bulunduğu adayı savunmaları için pek çok asker göndermiştir. Adayı kuşatan halk, korumaları dışarı çıkarıp onlarla çatışmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin ardından, Muhammed b. Abdullah, orduya iki ay süreyle yiyecek tedarik etme vaadinde bulunarak askerlerin adadan çekilmelerini istemiştir. Ancak askerler, bu emre uymayarak, "Biz ve bizimle olanlar, durumunuzu tam olarak öğrenene kadar isyanı sürdürmeye kararlıyız," demişlerdir. Sonunda, Muhammed b. Abdullah doğrudan halka hitap ettiğinde, kalabalık ona şu şekilde karşılık vermiştir: "*Sana, el-Müstâin'i görevden alıp, Mu'tezz'e biat ettiğin söyleniyor; seni bununla suçluyorlar. Ayrıca, komutanlarınızı ardı ardına göndermenizi de şüpheli buluyorlar.*" demişlerdir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/49.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/52.

topluluğu süzerek onların beklentileri karşısında bir sitemle, içindeki öfkeyi dile getirmiştir. O, yaşanan olaylar sonrasında Müstâin'e yönelik düşüncelerini halka açıkça ifade etmiştir. Kendisinin asla başa geçmeyi düşünmediğini ve Müstâin'in yerini alacak başka birini atamayı hiç aklından geçirmediğini söylemiştir. Her şeyin insanların içinde bulunduğu durumu iyileştirmek ve onlara fayda sağlamak amacıyla yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Sözleri, etrafındaki insanlar üzerinde derin bir etki meydana getirmiş olup duygusal bir ortam yaşanmıştır. Bu duygusal halin ardından, Muhammed b. Abdullah Müstâin'in evine doğru yola çıkmıştır. Bu ziyaret, sadece bir liderin destek arayışı değil, aynı zamanda derin bir bağlılık ve sadakatin de göstergesidir.

Şehirdeki olaylar sürerken, Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân, Bağdat valisiyle görüşerek ondan Müstâin'e olan desteğini geri çekmesini istemiştir. Ubeydullah, valiyi ikna etmeye çalışırken, Müstâin hakkında sert ifadeler kullanmıştır. Onun sözleri, sadece Müstâin'in kişiliğine olan derin öfkesini değil, aynı zamanda onu hedef alan bir komplo da gözler önüne sermektedir. İkili arasında yaşanan tartışmalar, Müstâin'in etrafındaki güvenin ne kadar erozyona uğradığını ve çevresindeki kişilerin ona olan bağlılıklarının ne kadar zayıfladığını açıkça göstermektedir.¹⁷⁰

Kurban Bayramı sabahı (252/866), Müstâin halkın huzurunda namazı kıldırması, namazın ardından ise Muhammed b. Abdullah'ın yanına oturmuştur. Yanlarında fakihler ve kadılar da bulunmaktaydı. Muhammed b. Abdullah, ona: *“Karar verilen her konuda kararımı uygulayabileceğimi teyit eden yazılı bir belgeyi bana verdin ve bu belge şu anda elimde”* diyerek, elindeki belgenin geçerliliğini vurgulamıştır. Müstâin, bu belgenin kendisine gösterilmesini istemiştir. Belge, Müstâin'in Muhammed'e yalnızca barış yapma yetkisi verdiğini; halifelikten düşürme yetkisinin bulunmadığını ortaya koymaktaydı. Müstâin durumu kabullenmiş bir halde *“O halde barış yapma yetkisine sahipsiniz”* diyerek, verdiği yetkiyi onaylamıştır. Aralarındaki bu diyalog, güç ve güven dinamiklerinin ne denli hassas

¹⁷⁰ Ubeydullah, Muhammed b. Abdullah'a, *“Destek vermeye devam ettiğin ve işlerindeki yönetimi üstlendiğin Müstâin, insanların en münafığı ve dinî açıdan en bozuk olanıdır. Onun gerçek niyetini görmelisin”* dedi. Hatta daha da ileri giderek, *“Yemin ederim ki, Müstâin, Vasîf ve Boğa'ya seni öldürmelerini emretmiş, ancak onlar bu emri yerine getirmeyi reddetmişlerdir”* diyerek, Müstâin'i ihaneti ve karanlık planlarıyla suçladı. Muhammed, Ubeydullah'ın iddialarına karşı çıktı ve bu suçlamaları reddetti. Ubeydullah, onu ikna etmeye çalışarak, *“Eğer söylediklerime inanmıyorsanız, güvendiğiniz kişilerle konuşun, onlar da size doğruyu söyleyeceklerdir”* dedi. Ardından, Müstâin'in münafıklığını daha da açığa çıkararak, *“Sâmerrâ'da iken namazda kalpten ‘Bismillah’ demiyordu, ama buraya geldiğinde ‘Bismillah’ demeye başladı”* diye ekledi. Muhammed b. Abdullah, buna karşılık olarak, *“Allah böyle birini rezil etsin”* diyerek sert bir tepki verdi ve *“Müstâin'in ne dine ne de dünyaya hiçbir faydası yoktur”* dedi. Ubeydullah'ın sözleri üzerine, Ahmed b. İsrail ve Hasan b. Muhallid gibi komutanlar da Müstâin'e duydukları güveni sorgulayarak şüphelerini dile getirdiler. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/53.

bir noktada olduğunu göstermektedir. Muhammed b. Abdullah, yetkisini aldıktan sonra, Şemmâsiye kapısına doğru ilerleyerek şehri terk etmiş ve karargâhına gitmiştir.

Halîfe Mu'tezz'in kardeşi Ebû Ahmed, bir tekneyle karşı kıyıya geçip Muhammed b. Abdullah ile görüşmüştür. Bu görüşme, her iki taraf için de büyük önem taşımakta olup aralarındaki ilişkileri daha sağlam temellere oturtmuştur. Görüşme sonrası, Muhammed b. Abdullah, Müstâin'e gidip, barış görüşmelerinin tüm detaylarını aktarmıştır. Bütün bu görüşmeler, stratejik iş birliklerinin ve dostluk bağlarının geliştiği; aynı zamanda iki tarafın birbirine daha yakınlaştığı bir dönemin başlangıcına işaret etmektedir. Görüşmelerin ardından yapılan anlaşmaya göre; Müstâin, elli bin dinar alacak ve ek olarak otuz bin dinar ikta alacak; ayrıca Medine'de yaşamaya devam edecekti. Onun sadece Mekke ile Medine arasında seyahat etmesine izin verilecek, halîfelikten feragat etmesi gerektiği de kendisine bildirilecekti. Bu yeni düzenlemeler hem Müstâin'in kişisel hem de siyasi geleceğini şekillendiren önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Anlaşma kapsamında Hicaz bölgesinin Boğa'ya, Cibâl¹⁷¹ ve çevresinin ise Vasîf'e verilmesi talep edilmiştir. Ayrıca mal paylaşımı da yapılarak mülkün üçte biri, Muhammed b. Abdullah ve Bağdat askerlerine, geri kalan üçte ikisi ise Mevâlîler ve Türklere ayrılmıştır. Bu paylaşım, yeni bir güç yapılanması anlamına gelmekteydi. Anlaşma kararları, siyasi dengeyi köklü bir şekilde değiştirecek önemli bir aşama olmuştur.

Müstâin, özellikle Vasîf ve Boğa'yı kendi müttefikleri olarak gördüğü için önce halîfelikten feragat etmeyi reddetti. Ancak, Muhammed b. Abdullah, sert bir tutum sergileyerek: “Çarpışma ve kılıç” diyerek ona karşı bir tehditte bulundu. Ayrıca Muhammed b. Abdullah, durumu daha da netleştirerek: “*Ben burada duruyorum ama bilmelisin ki, ya rızanla ya da zorla bu görevden uzaklaştırılacaksın*” dedi. Bu sert ifadeler, Müstâin'i nihayetinde halîfelikten feragat etmeye zorladı. Müstâin, azledilmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak onun bu kararı kabul etmesinin ardında yatan gerçek, Muhammed b. Abdullah ve diğerlerinin ona halîfelik görevini bırakması gerektiğini açıkça belirtmesiydi. Vasîf, Müstâin'e karşı sert bir üslupla: “*Bize Bağır'ı öldürmemizi emrettiniz, biz de yerine getirdik. Ayrıca Otamış'ı öldürmemizi istediniz, şimdi de Muhammed b. Abdullah'ın işe yaramaz olduğunu söylüyorsunuz*” diyerek onu korkutmaya devam etmiştir. Bu tehditkâr sözler, Müstâin'in direncini kıran önemli bir etken olmuştur. Vasîf'in meydan okuması, Müstâin'in artık karşı koyamayacağını ve siyasi güçten yoksun kaldığını fark etmesine yol açmıştır.

¹⁷¹ Cibâl: Batı İran'da yer alan ve dağlık yapısıyla bilinen bir bölgenin adıdır. Bk.: Tahsin Yazıcı, “Dînever”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 9/356.

Sonunda Müstâin, görevde kalamayacağını kabul etmiş, halîfelik görevini bırakma kararı almıştır. Görevini devrederken, kendi el yazısıyla belirlediği şartlar, onun sonrasında nasıl bir durum içinde olacağına dair ipuçları vermektedir. Müstâin, görevinden resmen 11 Zi'l-hicce 252/23 Aralık 866 tarihinde ayrılmıştır. Bu süreçte, Muhammed b. Abdullah tüm fakîhleri ve kadıları yanına çağırarak durumu onlara tanıklık ettirmiştir. Böylece, Müstâin'in halîfelikten uzaklaştırıldığı ve tüm yetkilerinin, hatta halîfelik nişanlarının valiye devredildiği resmen tescil edilmiştir.¹⁷² Bu görevden ayrılışı hem Müstâin için hem de tüm bölge için yeni bir dönemin başlangıcını simgelemektedir.

Muhammed b. Abdullah, komutanlarına Müstâin'i koruma talimatı vermiştir. Her bir komutanın yanında on bir asker vardı ve bu askerler, Müstâin'in etrafında konumlanarak onun güvenliğini sağlamak için önemli bir adım atmışlardır. Askerler, Müstâin'in yanına yaklaşarak minnettar bir tavırla: *"Biz her zaman sizin iyiliğinizi istedik ve kanınızın akmamasını arzuladık"* diyerek duygularını dile getirdiler. Bu sözler hem Müstâin'e duydukları derin saygıyı hem de bağlılıklarını yansıtmaktadır. Müstâin'in güvenliği sağlanmış olsa da süreç devam etmekteydi. Müstâin'in görevden ayrıldığını bildirmek ve aynı zamanda ona tanınacak hakların neler olacağını öğrenmek için Mu'tezz'e asker gönderilmiştir. Bu adım, sürecin resmi bir biçimde ilerlemesini sağlamak adına önemli bir gelişmeydi. Askerler, belirlenen şartları içeren belgeyi imzalatmak üzere Mu'tezz'in huzuruna vardıklarında Mu'tezz, şartları kabul ederek belgeyi imzalamıştır. Mu'tezz'in bu tavrı, orada bulunan komutanlar ve diğer önde gelenler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Tüm yüzlerde bir rahatlama ifadesi belirmiştir.

Mu'tezz, Müstâin'i korumakla görevli kişilere çeşitli hediyeler vererek, güvenliğini sağlamak ve süreci denetim altına almak amacıyla yanlarına adamlar da göndermiştir. Bu hediyeler, Müstâin'e karşı daha yumuşak bir tavır sergileme çabasının bir parçasıydı. Aynı zamanda, Müstâin'in ailesi ve annesi, kapsamlı bir aramanın ardından Mu'tezz'e gönderilmiştir. Bu, hem Müstâin'in kişisel çevresiyle bağlarının koparıldığını hem de ailesinin artık bir nevi esir tutulduğunu göstermekteydi. Gönderilen adamlar, Müstâin'in yanından ayrılarak 6 Muharrem 252/27 Ocak 866 tarihinde Bağdat'a ulaştılar.¹⁷³ Bu durum, bir anlamda, sürecin ciddiyetini pekiştiren ve yapılan değişikliklerin geri dönüşü olmayan bir aşamaya geçtiğini göstermektedir.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/50.

¹⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/53-55.

4. 3. 3. Müstâin'in Görevden Azledilmesi

Müstâin Billâh, 252/866 yılında halîfelik görevinden ayrıldıktan sonra yeni halifeye biat etmiştir. Yeni halîfe adına hutbe, 6 Muharrem 252/27 Ocak 866 Cuma günü Bağdat'ta okunmuştur. Bu olayla birlikte Bağdat'taki tüm askeri yetkililer de Mu'tezz'e tâbi olmuşlardır. Bu sırada Bağdat valisi, kâtibi Sâid b. Humeyd ile birlikte Müstâin'in yanına giderek onunla ilgili güvenlik şartlarını tebliğ etmiştir. Müstâin'e şunları söylemiştir: *"Ey Mü'minlerin Emiri! Sâid b. Humeyd sana güvenlik şartlarını içeren bir mektup yazdı, onu düzgün bir şekilde sakla. Bu mektubu okuyalım ve ne yapması gerektiğini dinleyelim."* Müstâin şu cevabı vermiştir: *"Bu şartların tamamen garanti altına alınmasına gerek yok. Bu insanlar Allah'ı sizden daha az tanıyor değiller. Daha önce kendinize bazı şartları yazdınız ve iyice garanti altına aldınız, ondan sonra neler olup bittiğini siz daha iyi bilirsiniz."* Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, Müstâin'in bu sözlerine karşılık verememiştir.

Müstâin ve ailesi, Mu'tezz'e bey'at edip Muharrem/ocak ayında Rusâfe semtindeki Hasan b. Sehl'in evine taşınmıştır. Taşınmadan sonra eski halifedeki hilâfet bürdesi, asası, mührü de ondan alınarak Muhammed b. Abdullah b. Tâhir vasıtasıyla Mu'tezz'e gönderilmiştir. Müstâin Mekke'ye gitmek istemiş, fakat engellendiği için Basra'da yaşamayı istemiştir.¹⁷⁴ Ancak kendisine Basra'nın nemli bir havası olduğu ve veba hastalığının da yaşandığı söylenince Müstâin, Vâsıt şehrine¹⁷⁵ gönderilmiştir.¹⁷⁶

İki halîfenin askerî güçleri arasında yaşanan çatışma ve savaşlardan en çok etkilenen kesim, Bağdat halkı olmuştur. Bağdat, abluka altında kaldığı süre zarfında şehre gıda girişi mümkün olmamıştı. Bundan dolayı halk perişan bir vaziyetteydi. Yeni halîfe, göreve başlar başlamaz gıda sıkıntısını ortadan kaldıracak bir adım atmıştır. Mu'tezz, kendi adına hutbenin okunduğu gün (6 Muharrem 252/27 Ocak 866), çeşitli ticaret malları ve çok sayıda koyunun bulunduğu iki yüze yakın geminin Bağdat'a gelmesini sağlamıştır.¹⁷⁷ Ayrıca üst düzey bürokrat atamaları yapmıştır. Bu noktada Ahmed b. Ebî İsrail'i vezir olarak atayıp, ona vezirlik elbiselerini giydirmiştir. Mu'tezz'in kardeşi Ebû Ahmed ise, 12 Muharrem 252/2

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/59.

¹⁷⁵ Vâsıt: Güney Irak'taki Batîha bataklık bölgesinin kuzeydoğusuna yakın bir alanda, Emevîler mevlîler döneminin ünlü valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından kurulan, günümüzde varlığını sürdürmeyen eski bir yerleşimdir. Bk.: Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/541-544.

¹⁷⁶ Şehirde veba hastalığının yayıldığı duyulunca, Müstâin Basra'ya gitmekten vazgeçmiştir. Bu durumu duyan Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah b. Tâhir, "O'nun vebaya yakalanması mı daha önemli, yoksa halifeliği bırakması mı?" diyerek tepkisini dile getirmiştir. Bk.: İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/59.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/59-59.

Şubat 866'da Sâmerrâ'ya dönmüştür. 23 Muharrem 252/13 Şubat 866'da Ebû's-Sâc'ın¹⁷⁸ Bağdat'a gelmesi ve Bağdat valisi Muhammed b. Abdullah tarafından Fırat kıyısındaki sulak Sevâd arazisinin yönetiminin kendisine verilmesi, onun önemli bir görev üstlendiğinin göstergesidir. Ayrıca bu atama, onun bölgedeki güvenliğin sağlanması ile düzenin yeniden tesis etme sorumluluğunu üstlendiğinin de kanıtıdır. Sevâd arazisinde yaşayan Türkleri ve Mağaribe'yi¹⁷⁹ oradan çıkartarak bölgedeki kontrolü ele geçirmesi, onun kararlılığı ile yeteneklerini ortaya koymaktadır. Sonrasında Kufe'ye gitmiş bölgedeki diğer yerlerde de aynı türden görevler üstlenmiştir.¹⁸⁰

4. 4. Müstâîn'in Ölümü

Müstâîn'in ölümü konusunda farklı kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Bu bölümde ölümüyle ilgili rivayetler değerlendirecektir. Ayrıca Müstâîn'in ölümünden sonra yeni halîfe Mu'tezz cephesinde meydana gelen olaylar açıklanacaktır.

4. 4. 1. Müstâîn'in Ölümüyle İlgili Rivayetlerin Değerlendirilmesi

On ikinci Abbâsî halîfesi olan Müstâîn'in ölümüyle ilgili literatür taramasında üç kaynaktan bilgiler tespit edilmiş olup kronolojik sırayla rivayetler sunulacaktır.

Müstâîn'in ölümüyle ilgili İbn Cerîr et-Taberî'nin anlattığına göre, Müstâîn kendisinin öldürüleceğini anladığında son bir istekte bulunmuş ve halîfe Mu'tezz'in görevlendirdiği hâcib Saîd b. Sâlih et-Türkî'den “*namaz kılmak için*” mücade istemiştir. Saîd b. Sâlih et-Türkî de Müstâîn'e izin vermiştir. Ancak, namazın son secdesinde, Saîd b. Sâlih et-Türkî Müstâîn'i öldürmüş, bulunduğu yere defnetmiştir. Mezarının yeri kimseye söylenmemiştir.¹⁸¹

İbnü'l-Esîr ise İbn Cerîr et-Taberî'nin anlattığından farklı olarak üç rivayete yer vermiştir. Bu rivayetler şöyledir. İlk rivayete göre, Mu'tezz, Şevval 252/ Ekim 866 yılında Bağdat valisine bir mektup ileterek, Müstâîn'in öldürülüp hizmetçi Sîmâ'ya verilmesini emretmiştir. Bu isteği üzerine Muhammed b. Abdullah da Müstâîn'i Vâsıt'ta korumakla görevli kişilere mektup yazarak Müstâîn'in Sîmâ'ya teslim edilmesini söylemiştir. Ardından Ahmed b.

¹⁷⁸ Ebû's-Sâc: Abbâsîler döneminde görev yapan bir Türk komutanı olup, Azerbaycan'da hüküm süren Sâcoğulları hanedanının kurucusudur. Bk.: Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû's-Sâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/339.

¹⁷⁹ Mağaribe: Araplar ve diğer milletlerden oluşturulan, Türklerle karşı denge sağlamak amacı güden askeri bir birliktir. Bk.: Ali Alkan, “Mu'tezz Billâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/390-391.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/60.

¹⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/160.

Tolun'u Müstâin'i teslim almak üzere Vâsıt'a yollamıştır. Ahmed b. Tolun, Müstâin'i teslim alarak Kâtul'a götürmüş ve hâcib Saîd b. Sâlih'e teslim etmiştir. Saîd b. Sâlih'de Müstâin'in kaldığı eve girerek onu dövmeye başlamış ve neticesinde Müstâin dayak yiyerek can vermiştir. İkinci rivayette ise ayağına bir taş bağlanıp Dicle ırmağına atılarak, boğulmak suretiyle öldürülmüştür. Son rivayete göre, boynu vurularak öldürüldüğü anlatılmaktadır.¹⁸²

el-Bidâye ve'n-Nihâye kaynağında ise Müstâin'in ölümü şöyle geçmektedir. Müstâin'in kesik başı Mu'tezz'e gönderilmiştir. Mu'tezz, satranç oynarken Müstâin'in kesik başı huzuruna getirilmiş ve kendisine durum bildirilmiştir. Mu'tezz oyununu bitirdikten sonra kesik kellesine bakmış ve onun gömülmesini emretmiştir. Ardından, Müstâin'i öldüren Saîd b. Sâlih'e elli bin dirhem verilmesini emretmiştir. Sonrasında ise Saîd b. Sâlih'i Basra şehrine yardım işleri müdürlüğü görevine tayin etmiştir.¹⁸³

4. 4. 2. Ölümünden Sonra Yaşanılan Olaylar

Müstâin'in 3 Şevval 252/17 Ekim 866 tarihinde ölümü sonrasındaki süreçte bazı olaylar yaşanmıştır. Mu'tezz, halife olduktan sonra Bağdat valisine, Vasîf ve Boğa ile onlara tabi kişilerin meclisten uzaklaştırılmasını isteyen bir emir göndermiştir. Diğer taraftan, Muhammed b. Abdullah'ın komutanlarından Muhammed b. Ebî Avn, Ebû Ahmed'e Boğa ve Vasîf'i öldüreceğine dair söz vermiştir. Muhammed b. Ebî Avn'ın bu sözünü duyan Mu'tezz, ona ödül olarak Yemâme, Bahreyn ve Basra'da garnizon kurma görevini vermiş ve bu bölgelerin yönetimini de ona devretmiştir.

Tehlikeli planı öğrenen Boğa ve Vasîf'in bazı adamları hemen harekete geçerek komutanlarına durumu bildiren mektup gönderip Muhammed b. Ebî Avn'a karşı dikkatli olmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Boğa ve Vasîf, bu uyarıyı aldıktan sonra, Muhammed b. Abdullah'a gidip İbn Ebî Avn'ın kendilerine yönelik olası suikast girişimlerini ve diğer faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır. Bu durum, içlerindeki endişeyi daha da derinleştirmiştir. Çünkü tehdit artık somut bir hale gelmiştir. Boğa, derin bir huzursuzluk içinde: *"Bu adamlar kararlara ihanet ettiler. Bize zarar vermek için hiçbir güçleri yok"* deyince Vasîf, onun sözünü keserek: *"Evlerimize döneceğiz ve onların bizi öldürmeye gelmelerini bekleyeceğiz"* diye karşılık vermiştir.¹⁸⁴ Vasîf'in soğukkanlı duruşu, Boğa'nın içsel endişelerini bir nebze hafifletse de, hâlâ kafasında pek çok soru işareti vardı. Kendisini, yalnızca bir ihanetin değil, aynı zamanda gizli tehlikelerin de ortasında hissetmekteydi. Bu

¹⁸² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/64.

¹⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye Tercümesi*, 11/40.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/61.

düşüncelerle, belirsizlik içinde Bağdat'taki evlerine döndüler. Akıllarında, planlarının bir ihanetle sarsıldığı düşüncesi ve geride bıraktıkları tehditlerin ağır yükü vardı. Kız kardeşi Suâd'ın evinde kalan Vasîf, affedilmeyi umarak kız kardeşini Müeyyed'e göndermiştir. O da Mu'tezz'e Vasîf'in af talebini iletmiştir. Bu girişim neticesinde Mu'tezz, Vasîf'i affettiğini Muhammed b. Abdullah'a bir mektupla bildirmiştir. Aynı dönemde, Ebû Ahmed de, Boğa'nın affedilmesi için Mu'tezz'le görüşerek onun affedilmesini sağlamıştır.¹⁸⁵ Bu gelişmeler, Vasîf ve Boğa için bir rahatlama sağlamış, affedilmek, onlara kalıcı bir huzur getirmemiştir. Yeni bir başlangıç sağlayan bu af, beraberinde eskiye dönük hesaplaşmalar, yeni ittifaklar ve daha büyük sorumluluklar getirecektir. Artık onlar sadece geçmişin yüklerinden kurtulmuş değillerdi; gelecekteki adımlarını daha dikkatli atmak zorunda kalacaklardı.

Sâmerrâ'daki Türkler, komutanlarının geri dönmesini sürekli talep etmekteydi. Halkın bu yöndeki taleplerini içeren mektubu alan Vâsîf ve Boğa, Muhammed b. Abdullah'a durumu bildirerek Bağdat'tan ayrılmak için ondan izin istemişlerdir. Bu gelişme, hem Türk komutanlar hem de Sâmerrâ halkı için büyük bir beklenti ve umut doğurmuştur. Ancak her iki taraf da, yeni engellerle karşılaşma ihtimallerinin farkındaydılar ve dikkatli bir şekilde ilerlemek zorunda olduklarını bilmekteydiler. Boğa ve Vasîf, ailelerini, süvarilerini ve yaklaşık dört yüz kişilik askerî kuvvetlerini hazırladıktan sonra, ağırlıklarının bir kısmını ve ailelerini Bağdat'ta bırakarak ayrılmışlardır. Diğer taraftan Mu'tezz, bu iki komutandan çekindiği için onların Sâmerrâ'ya gelmelerini istememekteydi. Bu sebeple o, Bağdat valisine haber göndererek onların Bağdat'tan çıkmalarının engellenmesini emretmiştir. Vali, yeni halîfeden aldığı emri yerine getirmek üzere eş-Şemmâsiye Kapısı'na asker göndermiş olsa da komutanların Bağdat'tan çıkışlarına engel olamamıştır. Zira onlar, Horasan Kapısı'nı kullanarak şehirden çıkmışlar ve Sâmerrâ'ya gitmişlerdir. Mu'tezz, huzuruna gelen bu komutanların af taleplerini kabul ederek her ikisine de hil'at giydirmiş ve yeni görevler vermiştir. Posta işini, Musa b. Boğa el-Kebir'e emanet etmiştir.¹⁸⁶ Bu gelişmeler, Boğa ve Vasîf için yepyeni bir başlangıcın habercisi olmuştur. İkisi de artık yeniden hizmet vermeye ve eski konumlarına geri dönmeye hazırdılar.

Türk komutanlar, Sâmerrâ'ya döndükten sonra, Bağdat'ta bazı sorunlar yaşanmıştır. Bağdat'taki askerler, vali Muhammed b. Abdullah'ın evinin önünde toplanarak, Ramazan ayında maaşlarına zam yapılmasını ve yiyeceklerinin artırılmasını talep etmişlerdir.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/61.

¹⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/61.

Kalabalığın tepkisi büyürken, Muhammed b. Abdullah, olaylara kayıtsız kalmayarak toplanan kalabalığa bu durumu halifeye bildirdiğini, halifenin kendisine: “*Eğer orduyu kendine sadık hale getirmek istersen, onlara maaş ve yiyecek temin edebilirsin; fakat eğer askerlerin gerçekten bize bağlı olmasını istiyorsan, o zaman sizlere bizim ihtiyacımız yoktur.*” diye yanıt verdiğini söylemiştir.¹⁸⁷ Mu'tezz'in bu cevabı, beklentilerin dışında idi. Bu sözler, Muhammed b. Abdullah'ın yaşadığı belirsizlik ve gerginliği açıkça ortaya koymaktadır. O, askerlerin güvenini kazanmanın, yalnızca maddi destekle mümkün olup olmayacağını düşünmüştür. Mu'tezz'in sözlerinin yankısı, hem vali hem de askerler için bir dönüm noktasıydı; güven ve sadakat arayışı, onlar için de hayati bir mesele haline gelmiştir. Muhammed b. Abdullah'ın bu açıklaması üzerine, toplanan kalabalık ona saldırmaya başladılar. Olayların daha fazla büyümemesi için vali, tereddüt etmeden iki bin dinarı alıp isyancı askerlere dağıtmıştır. Paralar dağıtılınca, kalabalık sakinleşmiş ve tansiyon bir nebze de olsa düşmüştür. Ancak kısa süre sonra, eş-Şâkiriyye askerleri tekrar bir araya gelerek çadırlar kurmuşlar ve geceyi Harb ile eş-Şemmâsiye kapılarında geçirmişlerdir. Asker sayısının giderek artması, Muhammed b. Abdullah için büyük bir tehdit haline gelmiştir. Bu gelişmeler karşısında, Muhammed b. Abdullah, kendi askerlerinden bir kısmını evini korumakla görevlendirirken, geri kalanları da sığınak olarak belirlediği bir yere yerleştirmiştir.¹⁸⁸ İçinde bulunduğu durum, hem güvenlik kaygılarını hem de liderlik sorumluluğunu bir arada hissetmesine yol açmıştır. Her adımında, hem kendisinin hem de askerlerinin güvenliğini sağlama çabası, onun zihninde bir mücadeleye dönüşmüştür.

Bağdat'tan başlatılan bu isyanın lideri, eski vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân'ın askerlerinden biri olan Ebü'l-Kâsım Abdûn b. el-Muvaffak idi. İsyancılar, maaş artışı talebiyle yeniden harekete geçmişler ve cuma günü vaaz sırasında, Mu'tezz için dua edilmesini engellemeye çalışmışlardır. Bu girişim, çatışmalara yol açmış ve köprüde gerginlikler başlamış olup kısa süreli kavgalar yaşanmıştır. Sonunda isyancılar, Muhammed b. Abdullah'ın adamlarını köprüden uzaklaştırmayı başarmışlardır. Valinin adamları, durumu tersine çevirebilmek için gemilere binerek, köprüyü yıkmaya teşebbüsünde bulunsalar da isyancılar, bu saldırıyı püskürtmüşlerdir. Şehirdeki diğer isyancılar ise, askeri kışlalara baskın düzenleyip, oradaki eşyaları yağmalamışlardır.¹⁸⁹ Bu olaylar, kargaşa ve güvensizliğin iç içe geçtiği bir ortamda, hem isyancıların hem de yöneticilerin karşılaştıkları zorlukları daha da derinleştirmiştir. İsyancıların cesareti, şehirdeki dengeyi sarsarken, yöneticilerin bu

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 6/61.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 6/62.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, 6/62.

duruma nasıl tepki verecekleri merakla beklenmiştir. Muhammed b. Abdullah, isyancı askerlerin kendi birliklerini mağlup ettiğini görünce, köprüdeki dükkânların yakılmasını emretmiştir. Dükkânların yanması, iki grup arasında somut bir bariyer oluşturmuş ve isyancı askerler, geri çekilerek Harb Kapısı'ndaki karargâhlarına dönmek zorunda kalmışlardır. Muhammed b. Abdullah ise, isyancıların geri çekilmesinden duyduğu ümitte, tüm askerlerini bir araya getirerek savaşa hazırlanmalarını sağlamıştır. Ancak karargâha giden isyancı askerlerin geri dönmemeleri, savaşın gidişatını değiştirmiştir. Muhammed b. Abdullah'ın liderlik yeteneklerinin sınındığı bu hâdiselerde yaşanan gerginlikler, her iki taraf için de büyük bir risk taşımaktaydı. İsyancıların geri dönmemesi, yalnızca onların kararlılığını ve motivasyonunu değil, aynı zamanda bu çatışmanın daha da şiddetleneceğini göstermekteydi. Her iki taraf için de hayati bir mücadeleye dönüşen bu çatışma, şehrin geleceğini belirleyecek önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Birkaç gün sonra, isyancıların arasından iki asker, Harb Kapısı'ndaki karargâhın zayıf noktalarını ve kuşatılabilecek alanları bildirmek için gizlice Muhammed b. Abdullah'ın yanına gelmiştir. Bu bilgilere karşılık onlara iki yüz dinar verilmesini emreden Muhammed b. Abdullah, Şah b. Mikâl ve bazı komutanlarını, yanlarına birkaç asker vererek isyancıların üzerine göndermeye karar vermiştir. İsyancıların liderleri Ebü'l-Kâsım ve İbn Halil, iki askerin düşmana bilgi sızdırdığı bilgisini öğrendiklerinde büyük bir korkuya kapılmışlardır. Durumun kötüleşeceğini anlayarak hemen komutanlarıyla birlikte kaçmaya başlamışlar, bu esnada Şah b. Mikâl ile karşılaşmışlardır. Aralarında çıkan çatışmada İbn Halil öldürülmüştür. Ebü'l-Kâsım ise bir süre saklanmayı başarmış; ancak sonunda, saklandığı yer öğrenilince Ebü'l-Kâsım yakalanarak Muhammed b. Abdullah'ın yanına götürülmüştür. Bu olaylar, isyancıların arasında korku ve panik dolu bir atmosferin hâkim olduğunu açıkça göstermektedir. Her çatışma, yalnızca stratejik değil, psikolojik bir savaşı da içermektedir. Liderlerin ve askerlerin kaderi, çoğu zaman anlık kararlarla şekillenmekteydi. Ebü'l-Kâsım'ın yakalanması, isyancıların moralini sarsarken, Muhammed b. Abdullah için büyük bir zafer anlamına gelmekteydi. Bunun üzerine, Harb Kapısı'nda toplanan isyancı askerler, direnişi bırakarak evlerine dönmüşlerdir. Ebü'l-Kâsım ise, Ramazan ayında zincirlere vurulup, işkence edilerek öldürülmüştür.¹⁹⁰ Böylece, Bağdat'taki isyan bitirilmiştir. Bu gelişmeler, kentin içindeki gerginliği sona erdirmiş olsa da, geride silinmesi zor izler bırakmıştır. İsyanın bastırılması, ilk bakışta bir zafer gibi görünse de, aslında insanların

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/63.

umutlarını ve direnişlerini boğmuştur. Her iki taraf için de ağır bedellerin ödendiği bu dönem, Bağdat'ın tarihinde derin bir iz bırakmıştır.

Mu'tezz, halife olduktan sonra iktidarını sağlamlaştırmak için sert ve kararlı adımlar atmaya başlamıştır. İlk olarak, kardeşleri Müeyyed ve Ebû Ahmed'e askerler göndererek onları yakalatıp hapse attırmıştır. Bu hamle, Mu'tezz'in iktidarını pekiştirme çabasının, acımasız olacağı anlamına gelmekteydi. Ardından, Müeyyed'i veliahtlıktan azletmiştir. Müeyyed, hapse atıldıktan yalnızca bir gün sonra, hücrelerinde ölü bulunmuştur.¹⁹¹ Bu olaylar, Mu'tezz'in iktidar hırsının ne denli acımasız olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Onun, kardeşlerini tasfiye etmesi, liderliğini sağlam temeller üzerine oturtmak için attığı kararlı adımlardan biridir. Ancak bu durum, iktidar mücadelesinin acımasız bir oyun olduğunu da ortaya koymaktadır. Müeyyed'in ölümü, Mu'tezz için bir zafer gibi görünse de, aslında iktidarını pekiştirdiği her adım, ardında karanlık gölgeler bırakmıştır. Bu zaferin bedeli, sadece onun iktidarını değil, vicdanını da yavaş yavaş sarmaya başlamıştır.

Müeyyed'in ordu komutanlığı görevinden azli ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre, Mu'tezz, Receb 252/Temmuz-Ağustos 866'da kardeşini veliahtlıktan azletmiştir. Ermenia valisi el-Alâ İbn Ahmed'in, Müeyyed'in ihtiyaçlarını karşılamak üzere gönderdiği beş bin dinarın, İsa b. Ferhânşâh tarafından gasp edilmesi, Mu'tezz'in azl kararında etkili olmuştur. Ayrıca, Müeyyed'in Türkleri İsa'ya karşı kışkırtması da, bir diğer önemli sebeptir. Bu durum, Meğâribe birliklerinin tepkisini çekmiş ve Mu'tezz, kardeşine karşı daha sert bir tutum sergilemeye karar vermiştir. Mu'tezz, Müeyyed'i zincire vurdurarak hem Türklere hem de Meğâribe'ye karşı bir nevi sempati kazanmak istemiştir. Müeyyed'e karşı atılan bu adım, sadece iktidarını pekiştirme çabası değil, aynı zamanda iç ve dış güçlere karşı güçlü bir mesaj vermek içindir. İkinci rivayete göre onu kırk defa kırbaçlatıp, Sâmerrâ'da görevden azlettiği nakledilmektedir. Ancak en dikkat çekici olanı, Mu'tezz'in, kendisinden el yazısı ve rızasıyla, görevinden istifa ettiğini belirten bir belgeyi de imzalatırılıp almış olmasıdır.¹⁹²

Müeyyed, 22 Şaban 252/7 Eylül 866 tarihinde vefat etmiştir. Fakat Müeyyed'in ölümüne ilişkin kaynaklarda birkaç rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri, Türklerden bir kadının Sâmerrâ valisi Muhammed b. Râşid'e haber vererek, Türklerin Müeyyed'i hapisneden kurtarmak istediklerini bildirmesiyle gelişen olaylarla ilgilidir. Halife Mu'tezz, bu durumu

¹⁹¹ Ali Aktan, "Mu'tezz-Billâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/390-391.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/63.

öğrenince büyük bir endişe duymuştur. Ancak, Musa b. Boğa, durumu Mu'tezz'e açıklayarak Türklerin aslında Müeyyed'i değil, kardeşi Ebû Ahmed'i hapisten çıkarmak istediklerini söylemiştir. Türklerin Ebû Ahmed'e yakın olmalarının, Bağdat çevresindeki savaşlarda kurdukları ilişkilerden kaynaklandığını ve bu yüzden onu serbest bırakma taleplerinin olduğunu belirtmiştir. Ancak, Müeyyed'in ölümünün ardından durum daha da karmaşık hale gelmiştir. Ertesi gün, Mu'tezz kadıları ve ileri gelenleri toplatıp onlara Müeyyed'in ölü olarak huzuruna sunulduğunu göstermiştir. Mu'tezz, Müeyyed'in vücudunda herhangi bir işkence veya darp izi bulunmadığını göstererek, kamuoyunun bu konuda herhangi bir şüpheye düşmesini engellemeye çalışmıştır. Ardından, Müeyyed'in cesedi, kefeniyle birlikte annesine teslim edilerek defnedilmesini emretmiştir. Bu olaylar, iktidar mücadelesinin ne denli acımasız ve entrikalı olduğunu bir kez daha gözler önüne sermektedir. Müeyyed'in ölümü, yalnızca bir bireyin sonu değil, aynı zamanda aile içindeki çatışmaların ve güç mücadelesinin trajik bir yansımasıdır. Mu'tezz'in bu olay karşısındaki tavrı, hem kendi iktidarını pekiştirme amaçlı sert bir strateji hem de kamuoyunu yatıştırmaya yönelik bir çaba olarak ortaya çıkmıştır. Mu'tezz'in bu adımları, iktidarın ne kadar yıkıcı ve sarsıcı olabileceğini bir kez daha kanıtlamıştır.

Diğer bir rivayete göre, Müeyyed, samur ve miskten yapılmış bir yorgana sarılmış, ölünceye kadar bu vaziyette bırakılmıştır. Başka bir rivayette ise, Müeyyed'in karda tutulduğu, kafasına kar döküldüğü, bu şekilde donarak öldüğü nakledilmektedir.¹⁹³ Bu farklı rivayetler, tarihçilere o dönemin olaylarını ve kaynakların doğruluğunu anlama konusunda ciddi zorluklar yaratmaktadır. Her bir rivayet, tarihçilerin olayların ve kişilerin anlamını farklı açılardan yorumlama gerekliliğini doğurmaktadır. Bu tür çelişkili bilgiler, sadece Müeyyed'in ölümünü değil, aynı zamanda o dönemdeki güç mücadeleleri ve iktidar dinamikleri hakkında da belirsizlik oluşturmaktadır. Bu ölüm, iktidar mücadelesinin ne denli karmaşık ve acımasız bir boyuta vardığını bir kez daha gözler önüne sermiştir. Mu'tezz'in attığı adımlar, yalnızca kendi gücünü pekiştirmekle kalmamış, aynı zamanda kardeşiyle olan bağını tamamen yok etmiştir. Müeyyed'in ölümü, bu amansız mücadelenin acı ve kaçınılmaz bir sonucudur. Mu'tezz, iktidarını güçlendirirken, bu zaferin arkasında kardeşinin hayatını feda etmenin ağır bedelini ödemiştir. Bu olay, tarihe, gücün ve iktidarın insan ilişkilerini nasıl derinden sarstığını ve her adımın ne kadar acı verici olabileceğini hatırlatan bir ders olarak geçmiştir. Bir yandan, Mu'tezz'in iktidarını pekiştirme çabaları, diğer yandan bu ölümün ardındaki gizem, tarihsel gerçekliklerin ne kadar karmaşık olduğunu göstermektedir.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 6/64.

Bu durumda tarihçiler, kaynakların güvenilirliğini değerlendirirken son derece dikkatli olmalı, her bir rivayetin arka planını titizlikle incelemelidirler.

Müstaîn'in halîfelikten azil süreci, dönemin siyasi kaosunu ve belirsizliklerini derinleştirerek Abbâsî tarihinde iz bırakan bir hâdîse olmuştur. Müstaîn'in görevden alınmasının ardından Bağdat'a gitmesiyle başlayan kargaşa, iktidar boşluğunun ve iki halîfenin ortaya çıkmasının yolunu açmıştır. Bu süreç, siyasi bir boşluğun meydana gelmesine sebep olmanın yanı sıra güçlü bir askeri müdahaleyi de gerekli hale getirmiştir. Bağdat'ın kuşatılması sırasında Türk askerî güçlerinin etkisi, askeri stratejilerin ötesine geçerek bölgesel gücün şekillenmesinde belirleyici bir faktör olmuştur. Türklerin desteğiyle halîfe olan Mu'tezz, iktidarını pekiştirmiş ve yeni bir yönetim anlayışı ortaya koymuştur. Enbâr'da yaşananlar, Türklerin askeri ve siyasi nüfuzunun toplumsal istikrar üzerindeki güçlü etkisini gözler önüne sermiştir. Bu gelişmeler, aynı zamanda bölgedeki toplumsal ve siyasi gerilimlerin arttığını da göstermektedir. Müstaîn'in halîfelikten azli, sadece bir iktidar değişikliği değil, aynı zamanda toplumun yeniden şekillenmesinin, güç mücadelesinin ve Türklerin bölgesel etkisinin somut bir yansımasıdır. Bu süreç, İslam devletlerinin tarihinde siyasi yapıların değişimini ve bu değişimlerin bölgelerindeki toplumsal dinamikler üzerindeki etkisini anlamamız açısından çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.

5. SONUÇ

Abbâsî Halîfesi Müstâîn Billâh özelinde kaleme alınmış olan bu çalışmada onun hayatı, şahsiyeti, hilâfet dönemi, Türklerle olan ilişkileri, görevden azledildikten sonra yaşanan gelişmeler gibi konular ele alınmıştır. Tez çalışmasında verilen bilgiler bağlamında ulaşılan belli başlı sonuçları konunun daha iyi anlaşılması için şu şekilde maddelemek mümkündür:

1. Müstâîn Billâh'ın, Abbâsî tarihinde veliaht tayin edilmeden halîfe olması kaynaklarda halifelikten önceki yaşamı hakkında yeterli bilginin bulunmamasında en önemli amil olmuştur.

2. Müstâîn'in halîfe seçilmesinin en önemli nedeni, onun Mütevekkil'in evladı olmaması ve dolayısıyla onu iktidara taşıyan kişilere zarar verme ihtimalinin düşük olmasıdır. Ayrıca onun, hiç hesapta yok iken halife seçildiğinden dolayı kendisini hilafet makamına getirenlere karşı daima minnet duygusu içerisinde olacağı düşünülmekteydi.

3. Halîfeliği süresince (248-252/862-866) karşılaştığı zorluklar, onu güçlü bir lider olarak öne çıkarmamıştır. Müstâîn Billâh'ın iktidarı, dönemin iktidar mücadelesi ve iç karışıklıklarıyla şekillenmiş, bu durum onun güçlü bir liderlik sergilemesini engellemiştir.

4. Müstâîn Billâh halîfe olduğu süre boyunca, özellikle askeri ve siyasi iç karışıklıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Karşılaştığı en büyük zorluklardan birisi, Abbâsî Devleti'nde yaşanan isyanlar ve bunların bastırılmasıdır. Bu süreçte Türk komutanlar, isyanların bastırılmasında kritik bir rol oynamışlardır. Ancak onun, Türklerle olan ilişkileri genellikle gergin olmuştur ve çoğu zaman bu ilişkiler, Müstâîn Billâh'ın iktidarına zarar verecek şekilde gelişmiştir.

5. Müstâîn Billâh döneminde Türk komutanların etkisi, yalnızca askeri alanda değil, aynı zamanda siyasi alanda da belirgin bir şekilde hissedilmiştir. O, hilafeti döneminde Türklerin desteğine ihtiyaç duyarken, aynı zamanda onların güç kazanmasını engellemeye çalışmıştır. Ancak, bu çelişkili ilişkiler onun halîfelik görevini sürdürmesini daha da zorlaştırmış ve iktidarını pekiştirmesini engellemiştir.

6. Müstâîn Billâh'ın, Mu'tezz ile olan mücadelesi, Abbâsî sarayındaki iç çekişmelerin en önemli örneklerinden birisi olmuştur. Müstâîn Billâh, halife olduktan sonra devletin yönetimi üzerinde tam bir denetim sağlayamamış, bu durum Abbâsî sarayında önemli bir iç mücadeleyi tetiklemiştir. Onun, can güvenliğinden endişelendiğinden dolayı başkenti terketmesi Sâmerî'nin sahipsiz kalmasını beraberinde getirmiştir. Buradaki Türk

komutanlar halifenin geri gelmesi noktasında ümitlerini kesince ve onun kendi kararını verme noktasındaki acizliğini farkedince hapisteki Mu'tezz'i çıkarıp bir baş kaldırıya imza atmışlardır,

7. Müstain Billah ve Mu'tezz mücadelesinin temelinde, Türk komutanların Müstaîn'i tahttan indirme teşebbüsleri, Samerrâ'da Mu'tezz'i tahta oturtmaları, Abbâsî tahtının kontrolü ve merkezi yönetimin zayıflaması yatmaktadır.

8. Mu'tezz Türk komutanların askerî desteğiyle Bağdat'ı kuşatmış ve bu süreçte Müstain Billah'a göre daha dirayetli bir tutum sergilemiştir. Bunun sonucu da, Bağdat valisi, Vasîf et-Türkî, Küçük Boğa gibi başlangıçta Müstain Billah yanında yer alan isimlerin onu terketmelerine ve halifeliğin Mu'tezz'e devrine sıcak bakmalarına neden olmuştur.

9. Nihayetinde Müstaîn Billah iktidardan uzaklaştırılmış ve Mu'tezz halife olmuştur, Abbâsî sarayındaki güç dengesinin değişmesi Müstaîn Billah'ın siyasi olarak yalnızlaşmasına yol açmış, akabinde de Mu'tezz tarafından öldürtülmüştür.

10. Tahta geçen Mu'tezz ise hilafeti zamanında kardeşlerini öldürterek iktidarını sağlamlaştırma yoluna gitmiştir.

6. KAYNAKLAR

- Ağarı, Murat, “Ya’kûbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/616-617. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Aktan, Ali, “Mu’tezz-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/390-391. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*. 3 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 1987.
- Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.
- Atçeken, İsmail Hakkı, “Abbâsî Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/17 (Haziran 2004). 1-22.
- Avcı, Casim, “Mes’ûdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/353-355. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Avcı, Casim, “Medâin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/289-291. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan, *Emeviler Dönemi Sonlarına Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri Türkler*. 4 Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Aykaç, Mehmet, “Ubeydullah b. Yahya b. Hâkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/537-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemindeki Babek İsyanı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2004.
- Bakır, Abdülhalik- Altungök, Ahmet, “Erken Orta çağların Şehirler Topluluğu: Medâin”. *Belleten* 78/281 (Nisan 2014), 1-40. <https://doi.org/10.37879/belleten.2014.1>.
- Bakırcı, Selami, “Ukberî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 47/66-67. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bazın, Marcel, “Kazvin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/154-155. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bıyıklı, Mura, *Sâmerrâ*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2022.
- Bıyıklı, Murat, *Abbasi İhtilalinin Mimarları*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2023.

- Bilge, Mustafa Lutfi, “Âmül”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/99. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Bilge, Mustafa Lutfi, “Ahvaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/192-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Bilgin, Sevgi Kübra, “Büveyhoğulları Vezirlerinden Mühellebî: Hayatı ve Faaliyetleri.” *DEÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (Ağustos 2023), 506-532.
- Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*. İstanbul: İsam Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nahide, *Mu'tezilenin Altın Çağı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Baskı, 1964.
- Câhiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*. çev. Ramazan Şeşen. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1967.
- ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd b. Venend. *Ahbârü't-Tivâl*. çev. Filiz Akman. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, *Abbâsîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayınları, 2020.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*. çev. Hayrettin Yücesoy. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2. Basım, 2016.
- ed-Dûrî, Abdülazîz. “Bağdat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/425-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- ed-Dûrî, Abdülazîz, “Enbâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/171. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Efendioğlu, Mehmet, “Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/327-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- el-Ensârî, Abdülhamîd İsmail, “Ehlü'l-Hal ve'l-Akd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 10/539-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- el-Haşîmi, Abdulmunim, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Fayda, Mustafa, “Taberî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. Ankara: TDV Yayınları, 2010.

- Fıġlalı, Ethem Ruhi, “Hâricîler”. “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Günaltay, Mehmet Şemsettin, “Abbâs Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü.” *Belleten*. 6/23-24 (Ekim 1942). 177-205.
- Günay, Umay Türkeş, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Güral, Zerrin, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Paradigma Kitabevi, 2004.
- Hâmevî, Yâkut, *Mu’cemü'l-Büldan*. thk. Ferid Abdülaziz el-Cündi. 1/247-275. 4/468. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye Yayınevi, 2011.
- Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Sosyal-Kültürel İslâm Tarihi*. çev. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş. 3 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. el-Kureşî ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. çev. Mehmet Keskin. 10 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. el-Kureşî ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. 11 Cilt. Beyrut: Mektebetül-Maarif, 2. Basım, 1991.
- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî el-Yeşbugavî ez-Zâhirî. *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 16 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992.
- İbn Tiktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, *el-Fahri*. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-Tarih Tercümesi*. çev. Ahmet Ağırakça. 5 Cilt. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2019.
- İbnü'l Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Tarih*. 6 Cilt. Beyrut: Darul-Kütübî'l İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Cezvî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye, 1992.

- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi 'l-mülûk ve 'l- ümem*. nşr. Muhammed Abdülkâdir. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1995.
- İlhan, Avni, “Müfid Şeyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/500-502. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik (Ülkelerin Yolları)*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Yayınları, 2015.
- Kan, Kadir, *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kırkpınar, Mahmut, *Abbâsîler Dönemi Türklerin Siyasi Faaliyetleri*. *Türkler*. 12/82, 538-553. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kırkpınar, Mahmut, *İslâm Medeniyeti ve Tarihi (Abbâsîler I)*. 5 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Kitapçı, Zekeriya, *Arapların Türkistan'a Girişi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kurt, Hasan. “Tâhirîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedi*. 39/403-404. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Mantran, Robert, *İslâm'ın Yayılış Tarihi VII. ve XI. Yüzyıllar*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: AÜİF Yayınları, 1981.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*. tas. Abdullah İsmail es-Sâvî. Kahire: Dâru's-Sâvî, ty.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2018.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l Asriyye, 2005.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. Çevr. Ahmet Yasin Tomokin. 4 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Özaydın, Abdülkerim, *Türklerin İslâmiyet'i Kabulü Türkler*. 4/239-261. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr, İzzettin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

- Özaydın, Abdülkerim, “el-Bidâye ve’n-Nihâye,”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- Özaydın, Abdülkerim, “Zencan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 44/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet, “Tavâif-i mülûk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/552-555. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Özgüdenli, Osman Gazi, “Taberistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/322-323. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Pamukçu, Ekrem, *Bağdat’ta İlk Türkler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınevi, 1994.
- Pırlanta, İsmail, *Ortaçağda Şehir Eşkıyaları Ayyarlar*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Sümer, Faruk, “Abbâsîler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”. *Bellekten* 51/200 (Ağustos 1987), 651-666. <https://doi.org/10.37879/bellekten>.
- Sallabi, Ali Muhammed, *Abbâsîler Dönemi ve Murabıtlar Devleti*. çev. Mustafa Kasadar. İstanbul: Ravza Yayınları, 2006.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, “Vâsıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/541-544. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Târîhu ’l-Hulefâ*. thk. İbrâhim Sâlih. Beyrut: Dâru Sadr, 1997.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu ’l-Hulefâ*. Çevr. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1. Baskı, 2014.
- Şen, Mehmet Emin, *Abbâsî Döneminde İdari ve Mali Alanda Türkler*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Şeşen, Ramazan, “Cezâire”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/509-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerirü’t-Taberî, *Tarihu ’t-Taberî*. çev. M. Faruk Görtunca. 9 Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2010.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerirü’t-Taberî. *Tarihu ’t-Taberî*. 9 Cilt. Kahire: Darul-Maarif, 2. Basım, ts.

- Tefazzülî, Ahmed, Enûşîrvân. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/255. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Terzi, Mustafa Zeki, “Abbâsî Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları”. *On dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Şubat 1986) 111-136. <https://doi.org/10.17120/omuifd.38152>.
- Uslu, Recep, *Hicri I-II. Yüzyıllarda Horasan Tarihi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi Emeviler-Abbâsîler*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1979.
- Vloten, Gerlof Van, *Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri Üzerine Araştırmalar*. çev. Mehmet Said Hatiboğlu. Ankara: AÜİF Yayınları, 1986.
- Ya’kûbî, Ahmed b. Ebî Ya’kûb İshâk b. Ca’fer b. Vehb b. Vâdih. *Târîhu’l-Ya’kûbî*. nşr. Abdülemir Mühenna. 2 Cilt. Beyrut: Şirketü’l-A’lemî li’l-Matbûât, 2010.
- Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yazıcı, Tahsin, “Deylem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/263-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yazıcı, Tahsin, “Dînever”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/356. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 6 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebü’s-Sâc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/339. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, 6. Baskı, 2019.
- Yılmaz, Hasan, *Abbâsîler ve Abbâsî Halîfeleri*. Ankara: Elips Kitap, 2017.
- Yiğit, İsmail, “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

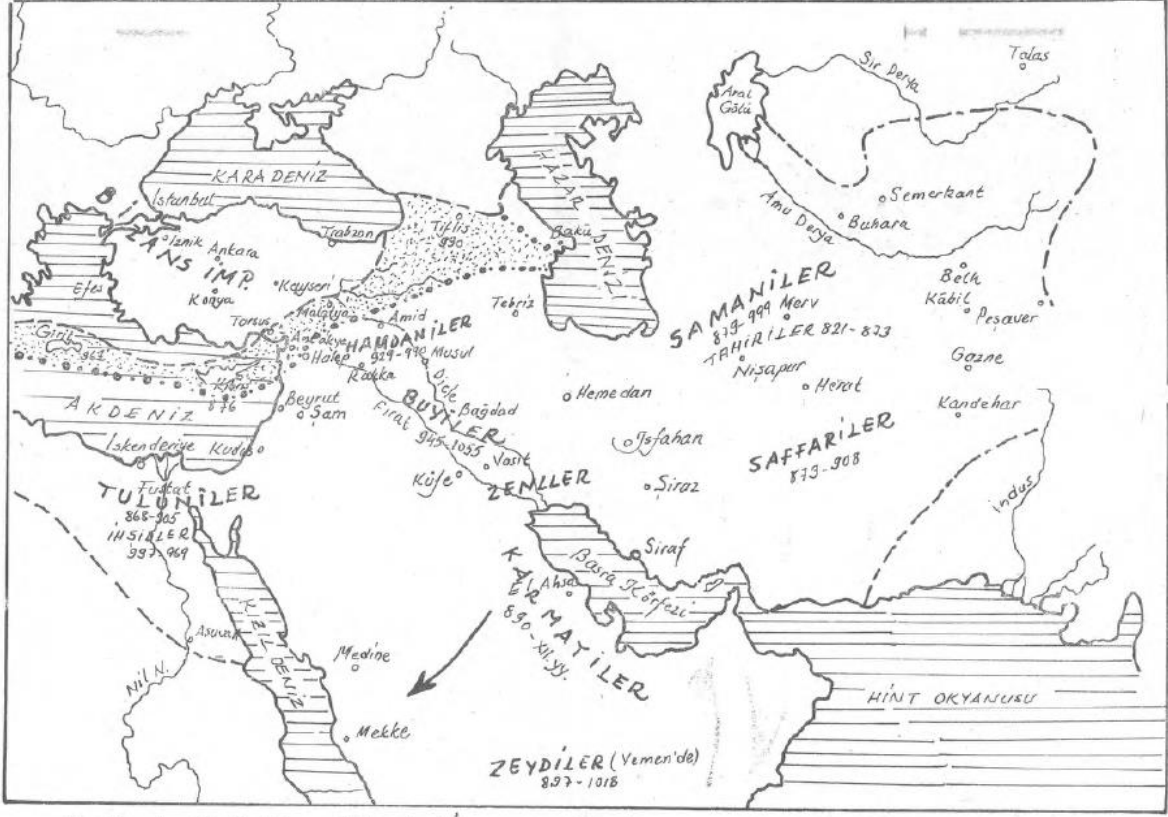
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*. Çev. Mustafa Karakaya. İstanbul: İtisam Yayınları, 2022.

EKLER

Ek-1: Doğuda Abbâsî İmparatorluğu

Harita 3- Doğuda Abbâsî İmparatorluğu (viii. yy. Ortasından x. yy.ıta)

Ek-2: Robert Mantran. *İslâm'ın Yayılış Tarihi VII. ve XI. Yüzyıllar*, çev. İsmet Kayaoğlu, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 198), 134.

**T.C.
YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**